

ВІЙНА

З ДЕРЖАВОЮ

ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ?

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
В УКРАЇНІ 1917-1921 РОКІВ

Дмитро Архірейський

Павло Ісаков

Михайло Ковальчук

Денис Красносілецький

Володимир Лободаєв

Борис Малиновський

Юрій Митрофаненко

Дмитро Михайличенко

Владислав Резніков

**Війна з державою чи за державу?
Селянський повстанський рух в Україні
1917–1921 років**

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК» (протокол № 4 від 14 грудня 2016 р.)

Під загальною редакцією *Володимира Лободаєва*.

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, доктор історичних наук, професор

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор.

Срібняк Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор.

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

Повстанський рух – прикметна риса Української революції

Очевидно пам'ятаючи мої давні роботи з історії повстанського руху і махновщини зокрема, автори книжки запросили мене написати до неї передмову. Іншими словами – влаштувати своєрідний переклик наукових поколінь, щоб з'ясувати, на що пішло чверть століття сучасної історіографії, як далеко історична наука просунулася у вивченні цієї проблеми, які виклики стояли перед нею тоді і чим вона переймається зараз. Приблизно так. Спробую впоратись із цим непростим завданням.

Усе почалося з другої половини 80-х років ХХ століття. Радянський Союз намагався позбутись іміджу «імперії зла» і разом з тим не позбутись ролі провідної держави світу. Це вимагало докорінної реорганізації, в тому числі і змін у поглядах на історію. Однак реформаторам не вистачало ні знань, ні досвіду, усе робилось майже навпомацки, інтуїтивно і налякано. Історики почали з пригадування досвіду «хрущовської відлиги», коли дуже непослідовно намагались реабілітувати репресованих за сталінських часів діячів революції, проте далеко не всіх. Так, наприкінці 80-х років настала пора говорити про Бухаріна і Троцького як про найвидатніших опонентів Сталіна в комуністичному середовищі. Після відкриття архівів і спецфондів олюднення революційного простору набрало широких масштабів. Спочатку це робилося заповненням «білих плям», тобто без зміни ленінсько-сталінської парадигми революції. Та логіка вільного пізнання дуже швидко показала, що в радянській історичній науці було мало спільного з реальними історичними подіями, оскільки керувались науковці насамперед ідеологічними догмами, схемами і табу. Саме так сталося і з повстанським рухом.

Власне, поняття «повстанський рух» радянська історіографія просто не знала, розповідалося про боротьбу з «куркульською

контрреволюцією», «політичним бандитизмом», «дрібнобуржуазною націоналістичною контрреволюцією». За переконаннями В. Леніна, дрібна буржуазія (читай: заможне селянство та ремісники) була найнебезпечнішим ворогом радянської влади і «диктатури пролетаріату». Чому? Тому що саме ці люди мали невелику власність – кілька десятин землі, трохи худоби, – яка дозволяла тяжкою працею здобувати свій хліб і відтворювати складену багатьма поколіннями хліборобську традицію і культуру. Українське селянство не сприймало комуністичну ідеологію поголовної рівності, що ґрунтується на праві держави привласнювати результати важкої праці. Щоправда, був у селянина ще один ворог, який робив його ситуативним союзником більшовиків. Це був поміщик – потужний конкурент на аграрному ринку. В нього і землі було більше, і техніки, а головне – політичних прав, освіти, вміння ефективно використовувати переваги великого господарства. Селяни в своїй масі були не проти позбавитися конкурента у революційній крутоверті. Тут їх шлях час від часу збігався з більшовицьким, але поза боротьбою з поміщиками різко розходився. Яскравим проявом подібної тактики є історія махновського руху. Моя перша розвідка з історії махновщини називалась «Комбриг Нестор Махно». З кінця зими до середини літа 1919 р. Н. Махно командував III Задніпровською бригадою, яка входила до складу дивізії П. Дибенка й успішно воювала з добровольчими частинами на Донбасі. Комбриг у Червоній армії був воєначальником доволі високого рангу (згодом генеральського), через те головний пафос розвідки (брошури) зводився до риторичного питання: а чому, власне, радянська історіографія, як і література та кіно, дають негативний і навіть вульгарний образ Махна, не бачать його заслуг перед революцією? А вони очевидні. Махновці тричі уклали союз із Червоною армією. Це вони спустошили тил денікінців, коли білі розгорнули активний наступ на Москву і були вже біля Тули. Це вони форсували у листопаді 1920 р. Сиваш і вийшли в тил армії Врангеля у Криму, після чого білі припинили опір. Відповідь собі і, сподіваюсь, читачам,

я дав у більш загальній праці, яка називалася «Махновщина» і мала дуже важливий підзаголовок «Селянський повстанський рух в Україні 1918–1921 рр.». Відповідь була простою: вільний радянський лад, який відстоювали махновці і який передбачав нівелювання ролі держави, її невтручання в місцеве самоуправління і способи господарювання, не мав нічого спільного з більшовицькими спробами запровадження комунізму під керівництвом держави диктатури пролетаріату. Більшовики не хотіли ділити владу з жодною політичною силою, в тому числі й лівою, навіть у своїх лавах вони не допускали інакомислення. Викорінювали противників не стільки агітацією та пропагандою, скільки «червоним терором», ВУЧК, частинами особливого призначення, продовольчими загонами і Червоною армією. Ці державні інструменти застосовувалися проти селян, яким обіцяли землю, а потім зганяли в комуни, вилучаючи хліб на користь держави. Така практика і політика подавалися як пролог до світлого комуністичного майбутнього. Безумовно, це спричиняло масовий селянський опір, у тому числі і збройний – у формі повстанського руху. Повстанські загони рідко вели активну наступальну діяльність, у переважній більшості випадків вони обороняли свої села, волості, повіти від нападників. Винятком була махновська армія, яка здійснювала великі рейди, швидко пересуваючись територією України.

Сьогодні, живучи в демократичному суспільстві, навіть дивно говорити, що людина має повне право обирати спосіб життя, мати власність, нести за неї відповідальність, бути захищеною у своєму праві законом, а фермер навіть може розраховувати на підтримку держави. Вихованій радянською школою, літературою та мистецтвом соцреалізму, комсомолом і партією людині, яку оточувала державна власність, а спроби виявити приватну ініціативу карались кримінальним кодексом, було непросто пояснити, що «куркуль» – це жупел, вигаданий комуністичною пропагандою, щоб переслідувати найпрацьовитіших селян, а «куркульська контрреволюція» – це спричинений агресією захист приватної власності, результатів своєї

праці, а також сім'ї та громади від чужоземного вторгнення. Спроби комуністів поділити село на два табори – бідноту та заможних, – а потім внести в їх середовище класову боротьбу мали антигуманний, злочинний характер. Вони були добре засвоєні більшовиками за часів революції, а за десятиліття використані в період колективізації, у роки Голодомору, які фактично привели до втрати цілої соціальної верстви – селянства, хоча влада завжди твердила, що веде боротьбу лише з куркулем-експлуататором. Остання думка, власне, є побіжним аргументом на користь тверджень про селянство як єдине ціле, зв'язане культурою, релігією, виробничими процесами, соціальною психологією та національним характером.

У процесі формування концепції Української революції як самостійного історичного явища стало зрозуміло, що селянський повстанський рух був однією з її найважливіших особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку і до кінця. Уже в 90-ті роки ХХ ст. вітчизняним історикам вдалося доволі повно описати особливості повстанського руху, вивчити його кількісні параметри, партизанську тактику, ареали активних дій, особи отаманів. Великий вплив на українських істориків – дослідників повстанського руху мала книжка відомого італійського історика Андреа Граціозі «Більшовики і селянство в Україні, 1918–1919 роки: нариси про більшовизми, націонал-соціалізми та селянські повстання», опублікована 1997 року. А. Граціозі, вивчаючи проблему, дійшов висновку, що український повстанський рух набрав характеру національно-визвольного і «має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право першості в багатьох історіях нашого століття». Тобто те, що відбулося в Україні, неодноразово повторювалося згодом в інших країнах, які виборювали право на національну незалежність. У зв'язку з цим не треба дивуватися, що постать Н. Махна в світі відоміша за постаті М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри.

Якщо вже йдеться про персони повстанських отаманів, які радянською історіографією були зведені до рівня політичних

бандитів і імена яких згадувалися лише в негативному контексті, то ще в 90-х роках величезну пошукову та публікаторську роботу з повернення повстанських ватажків у героїчний епос революції здійснив Р. Коваль. Він є автором численних публікацій на цю тему. Тільки в одній з них – «Отамани гайдамацького краю» – було наведено біографії 33 отаманів. Р. Коваль і сьогодні плідно працює, досліджуючи повстанський рух. Популярністю користується розвідка Р. Ковалю про отамана Зеленого (Д. Терпила), яка тричі перевидавалася і доповнювалася. Саме з підказки Р. Ковалю тема повстанства набула художнього відтворення у творах В. Шкляра, роман якого «Чорний ворон» теж кілька разів перевидавався і перекладався іншими мовами та був номінований на Шевченківську премію. Повстанські сюжети надихнули й багатьох інших митців. Зокрема відзначу «Український вузол. Війна з Росією» Ю. Дмитренка-Думича. Автор назвав книжку романом-мозаїкою, в якому художню оповідь поєднано з численними фрагментами документів і свідчень очевидців. Головні герої роману – махновці. Вони і в центрі кіноповісті О. Михайлюти «Вольниця», а також документальної повісті О. Скрипника «За золотом Нестора Махна». Дуже інформативною і написаною з особливим щемом вийшла книжка двох авторів з Гуляйполя, В. Яланського та Л. Верьовки, – «Нестор і Галина». У дарчому написі автори визначили її жанр так: «...наша книжка виткана, мабуть, більше на емоціях: то гуляйпільський біль (і вчорашній, і сьогоднішній)». Нарешті згадаю і роман-хроніку М. Іванченка «Дума про вільних козаків», події якої розгортаються у 1917–1922 рр. на Звенигородщині.

А як сьогодні реагує на повстанську проблематику академічна історіографія, які завдання стоять перед сучасними дослідниками, чим відрізняються їх інтерпретації від інтерпретацій попередників з уже далеких 90-х років? Насамперед це розширення тематичного і хронологічного поля. Якщо у 90-х роках ХХ ст. історія Української революції передавалась переважно через політичні та соціальні сюжети, то сьогодні в них активно вплітаються військові. Якщо

радянська історіографія активно використовувала парадигму громадянської війни, то сучасна українська – говорить про російсько-українське військове протистояння, яке почалося з оголошення Раднаркомом РСФРР на початку грудня 1917 р. війни Українській Народній Республіці. Невдачі українського державотворення насамперед пов'язані з зовнішньою агресією, білою і передусім червоною. Повстанський рух відіграв важливу роль у стримуванні цієї агресії у 1919–1920 роках. Зверну увагу на видану в 2016 р. «Історію українського війська». Це синтетична узагальнювальна, популярна праця, у якій змальовано історію українського війська від найдавніших часів до сьогодення. Одне з центральних місць у ній посідає розділ про військо визвольних змагань 1917–1921 років, де є ґрунтовний параграф про селянський повстанський рух, написаний В. Лободаєвим. Автор, розуміючи складність досліджуваного предмету, не вдається до його надмірної глорифікації, а намагається критично говорити про сильні і слабкі сторони руху. Повстанські отамани, на його думку, несуть значну частину відповідальності за єврейські погроми, пограбування, вбивства. Повстанський рух не спромігся виробити цілісної ідейно-політичної програми, його гасла часто ситуативно змінювалися, як і вектор руху (антикомуністичний, антиденікінський, антигетьманський). У зв'язку з цим автор ставить питання про конструктивність чи деструктивність досліджуваного явища. Це питання постає і на сторінках пропонованої книжки. Про що це свідчить? Насамперед про те, що вивчення проблеми стало значно глибшим, однак далеке від завершення. Автори не мають однозначної відповіді на поставлене питання. Воно залишається відкритим. І це добре, в історії нема раз і назавжди прочитаних і перегорнутих сторінок, є брак доказової бази, слабке вивчення контексту, проблеми методології. Коли вони долаються, з'являється нове бачення.

Яким же чином розширюється поле досліджень? Насамперед дослідженням традиційної тематики. Як показовий приклад вкажу на

праці В. Горака з історії виступу отамана Григор'єва, на доробок С. Богана, консолідований у книжці «Повстанці Одещини і Придністров'я: антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920–1923 рр.». Оригінальністю задуму та вмідим поєднанням краєзнавства з історією повстанства відзначається книжка В. Чопа та І. Лимана «Вольний Бердянськ: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки)». Ці праці – приклад своєрідного наповнення проблеми зсередини, її поглибленого детального вивчення. Регіональні особливості розвитку повстанства зумовили появу кандидатських дисертацій П. Ісакова, М. Гончара, Д. Михайличенка, В. Чопа.

Шлях хронологічного розширення тематики пропонує В. Лободаєв. Звертаю увагу на його книжку «Революційна стихія. Вільнокозачий рух в Україні 1917–1918 рр.». Уже навесні 1917 р. в Україні за/від/роджується «вільне козацтво» – парамілітарні сільські та волосні загони, які до осені того самого року об'єдналися в курені та кіш Вільного козацтва. Часто в літературі трапляється твердження про 60 тисяч «вільних козаків». Цифра ця неточна, але дає уявлення про масовість руху. В ньому було багато особливостей та характерних ознак, але в умовах наростання економічної та політичної кризи в країні на перший план виходили функції місцевої самооборони. Фактично це була модель, за якою формувався повстанський рух наступного року. Відома ключова роль «вільного козацтва» у Звенигородсько-Таращанському повстанні влітку 1918 року.

В історичній літературі склалося загальне враження про 1917 р., принаймні до жовтня, як про демократичну фазу революції. Однак це далеко не так, у цей період відбувалися накопичення та спонтанні викиди деструктивної енергії. Особливо вони помітні на селі, у протистоянні селян з поміщиками. Сотні маєтків було розгромлено – це часто робили вчорашні фронтовики, які поверталися додому зі зброєю та лівою ідеологією. Людина з рушницею починала відігравати в житті села особливу роль. Не

випадково дослідники вказують на те, що значна частина повстанських ватажків мала у своїй біографії військову сторінку.

Цікавим і, на мою думку, перспективним майданчиком для інтелектуальної провокації та дискусії є спроба обіграти певну близькість, спорідненість таких явищ, як повстанський рух та отаманщина в армії УНР. У пропонованій читачеві книжці є цілий розділ, присвячений отаманщині, який вийшов з-під пера Ю. Митрофаненка, автора окремої монографії на цю тему («Українська отаманщина 1918–1919 рр.» – Кропивницький, 2016). У форматі вступної статті немає місця для розлогої дискусії. Загалом згоджуючись із загальним описом отаманщини та її негативною оцінкою, яку дав автор, сформулюю деякі застереження. Зокрема, непереконливо звучить теза про українську національну специфіку отаманщини, її ґрунтування на традиціях козацького самоврядування. Чи треба шукати коріння сваволі і непослуху, відсутності військової дисципліни та субординації в традиціях XVII–XVIII століть? Вони значно ближчі до революційного часу, зародились і виростили на розвалинах старої російської армії 1917 р., коли військові були активно втягнені в політичний процес, а дисципліна – порушена виборністю командного складу, масовим дезертирством, небажанням дивізій та полків виконувати накази, особливо наступати. Першим державним інститутом Росії Керенського, який повністю деградував і розвалився, був інститут армії, за ним впала решта.

Нові революційні армії – і червона більшовицька, і українська – формувалися спочатку на принципі добровільності як парамілітарні структури, народні ополчення, з виборним командуванням, з тісною прив'язкою до локальної території дій навколо своєї малої батьківщини. Кожен організатор місцевого загону, як правило учасник світової війни, старшина невисокого рангу, був харизматичною особистістю, «батьком», але повністю залежав від настроїв свого загону, мусив їх знати, інтуїтивно відчувати і діяти суголосно з ними, в іншому разі виникали великі ризики втрати

авторитету, а з ним і влади. Те саме стосується і повстанських ватажків.

Є питання не тільки до отаманів, а й до Директорії. Вона була таємно створена для керівництва антигетьманським повстанням і брала під свої знамена всіх охочих, кому гетьманська влада уявлялася антинародною. Протягом тривалого часу Директорія не могла озвучити ідейно-політичну платформу своєї діяльності, зробила це лише наприкінці грудня 1918 року. Між членами Директорії не було узгоджених дій, її голова В. Винниченко просто на ходу, протягом кількох тижнів міняв свої погляди. Влада, яка спиралася на дискусії та вагання, не могла дістати ані масової підтримки в країні, ані зовнішнього визнання.

Перетворення Червоної армії на регулярну відбулося навесні-влітку 1919 р. завдяки політиці «розпеченого заліза», яку здійснював Л. Троцький і яка коштувала життя десяткам червоних командирів, схильних до непослуху та самостійних дій, у тому числі В. Боженку і М. Щорсу. Командування Дієвої армії УНР теж намагалося перетворити повстанську армію на регулярну. Цим займався генеральний інспектор В. Кедровський, однак утримання регулярної армії вимагало не лише насильства, а й величезних фінансових та матеріальних ресурсів, яких влада УНР не мала.

Як показали автори книжки, повстанський рух мав величезний революційний потенціал (бажання змінити Україну), однак не зміг його реалізувати повною мірою. Відповідь на запитання, чому так трапилося, залишається і далі нез'ясованою. Напевно, частина провини лежить на українській політичній еліті, яка не змогла виробити привабливу для більшості соціально-економічну та державно-політичну платформу. Поразка Української революції значним чином зумовлена відсутністю зовнішньої підтримки та більшовицькою агресією. Не варто забувати і про невисокий на той час рівень національної свідомості. Шлях із селян у націю був довгим, складним і суперечливим. Революція почала активно змінювати свідомість, але не змогла завершити цього процесу. На

сторінках книжки уважний читач знайде чимало інших спостережень та думок, які сприятимуть формуванню глибокого, об'ємного образу Української революції. Запрошую до вдумливого читання.

*Владислав Верстюк,
доктор історичних наук,
професор*

Від упорядника

Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 р. – багатовимірне та суперечливе явище, яке залишило по собі чимало прикладів наполегливої жертвовної боротьби та патріотизму, але й не менше проявів безпрецедентного за жорстокістю безглузлого насильства. Значення повстанської активності в революційних подіях навряд чи можливо переоцінити. Досить згадати, що саме дії повстанців вирішили долю Гетьманату П. Скоропадського у 1918 р. та радянської влади в Україні у 1919-му. Антиккомуністичні селянські повстання літа 1919 р. прокладали армії УНР і денікінцям шлях до Києва, махновці відіграли провідну роль у перемозі над білою армією А. Денікіна, григор'євський виступ зруйнував плани походу Червоної армії в Центральну Європу на підтримку світової революції, і, врешті-решт, повстанський рух на теренах колишньої імперії змусив комуністичну владу запровадити неп.

Водночас повстанські отамани значною мірою відповідальні за єврейські погроми, грабунки, безглузді вбивства мирного населення. Повстанські загони часто змінювали політичну орієнтацію, співпрацюючи з армією УНР, червоними і білими; повстанський рух, хоча й періодично набирал загрозових масштабів, залишався переважно роз'єднаним, локальним, організаційно слабким, а отамани вдавалися до відверто кримінальних дій і воювали не лише з владою, а й між собою.

За масивом суперечливих фактів і неоднозначних оцінок повстанського руху стоїть головна дійова особа тієї доби – українське селянство. У селянському повстанстві часів Української революції зосереджена низка проблем та суперечностей, які є предметом гострих дискусій між істориками, оскільки так чи інакше виводять нас на ключові питання історії Української революції 1917–1921 рр.: селянський характер української нації, можливості вирішення аграрного питання, неспроможність провідників оперти

національну державність на мінливе у своїй лояльності до влади традиційно-патріархальне українське селянство тощо.

Радянська історіографія трактувала селянський повстанський рух переважно як «куркульський бандитизм», а радянська література та мистецтво продукували карикатурні образи повстанців. Протягом останніх десятиліть з'явилися наукові праці, які ґрунтуються на архівних документах і автори яких зосередилися на різних аспектах поліморфного повстанства. Кропітка тривала праця з виявлення та систематизації розпорошених по архівних установах документів змушує істориків звужувати поле дослідження. Як правило, автори або вивчають повстанців у певних географічних (Середнє Подніпров'я, Правобережжя, Лівобережжя, Південь або окремі губернії) чи хронологічних (1918, 1919, 1920–1921, початок 1920-х років) межах, або зосереджуються на антигетьманському, антикомуністичному чи антибілогвардійському повстанському рухові. При цьому науковці очно і заочно (на сторінках наукових праць) дискутують щодо витоків, природи й ідеології повстанства, рівня патріотизму та національної свідомості, впливу політичних партій і окремих особистостей на повстанські дії тощо. Тривають і термінологічні суперечки. Зокрема, історики досі по-різному визначають поняття «отаманщина», «партизанщина», «повстанський рух» тощо. Справою майбутнього залишається і створення цілісного концептуального бачення повстанства 1917–1921 років.

Між тим сторіччя Української революції та життя за умов війни спонукають не лише істориків, а й громадськість до нового переосмислення фактів та оцінок національної історії. Російська «гібридна» агресія проти України посилила прагнення глибше зрозуміти роль у нашій історії стихійних соціальних явищ, загострила дискусії щодо національної та соціальної самоідентифікації українців як 100 років тому, так і нині.

Відтак ідея підготувати колективне науково-популярне видання, яке об'єднало б напрацювання сучасних істориків щодо повстанських рухів 1917–1921 рр., здалася авторам украї

перспективною. Наскільки це можливо в межах однієї книжки, авторський колектив намагався показати різноманіття і багатогранність повстанських рухів революційної доби та, частково, постреволюційного початку 1920-х років. Автори прагнули якнайповніше висвітлити повстанство від його зародження, витоків аж до згасання його партизанської та підпільної діяльності. Кожен з авторів акцентував увагу на найважливіших, на його думку, особливостях досліджуваних повстанських формувань, подав і аргументував власну оцінку повстансько-партизанської діяльності. Уважний читач може помітити певні відмінності в пропонованих авторами розділів оцінках повстанців. З огляду на специфіку та сучасний стан дослідження теми утиснення повстанства у рамки єдиної концепції не дозволило б показати різноманіття поглядів і оцінок, які існують в історичній літературі. Автори не прагнули дійти спільних і однозначних висновків, але намагалися дати можливість не лише фахівцям, а й широкому колу читачів замислитися над проблемою, сформувані власне її бачення.

Щоправда, «примара» спільної концепції все ж промайнула поміж авторами. Вона відобразилась в одноголосно обраній, дещо провокативній, але характерній назві книжки. Питання, яке винесене у заголовок, спонукає до вдумливого читання, пошуку власного ставлення до вже поширеної в науковій літературі тези про відверто антидержавну діяльність селян-повстанців, а не лише їхній опір репресивним режимам.

Переконаний, що книжка не лише зацікавить читачів, а й може бути етапною в історіографії теми. Її конструктивна критика має стати каталізатором подальшого інтелектуального осмислення самобутнього явища селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 років.

Як редактор і упорядник книжки, насамперед дякую авторам – доктору історичних наук Дмитру Архирейському (Дніпро), кандидатам історичних наук Павлу Ісакову (Київ), Михайлу Ковальчуку (Київ), Денису Красносілецькому (Хмельницький), Борису

Малиновському (Нікополь), Юрію Митрофаненку (Кропивницький), Дмитру Михайличенку (Харків), Владиславу Резнікову (Харків). Кожен з них окремо і всі вони разом дозволили реалізувати цей проект, за що я їм щиро вдячний. Мені особисто це дозволило краще познайомитись із колегами «по темі». Сподіваюся, що ця колективна монографія стане першою в низці наукових проектів, реалізованих разом.

Ідея написати цю книжку була підтримана проектом «Лікбез. Історичний фронт», який опікується популяризацією історії України. Без ідеології чи політичних замовлень, без запрограмованих наперед висновків надати читачеві можливість ознайомитися з найостаннішими науковими розробками істориків – головне завдання, яке ставлять перед собою учасники проекту. «Лікбез» пропонує читачеві самостійно обирати між різними науковими оцінками та часом категоричними висновками. Щира вдячність за підтримку координаторові проекту, відомому історику К. Галушку.

Дякую за слушні поради та добрі слова доктору історичних наук В. Верстюку. Щира вдячність за допомогу рецензентам – докторам історичних наук І. Петриляку, Р. Пирогу та І. Срібняку. Цінні поради та допомогу надав співробітник науково-дослідницької частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Павлов, за що йому велика дяка і пошана. Окрема подяка моїм колегам і фахівцям, хто уможливив появу цієї книжки, але кого я з тих чи інших причин тут не згадав.

Запрошую всіх до вдумливого читання та критичного осмислення.

Кандидат історичних наук.

Володимир Лободаєв (Київ)

**Війна з державою чи за державу?
Селянський повстанський рух в Україні
1917–1921 років**

Розділ 1

Вільне козацтво: від самооборони до повстання (весна 1917 – літо 1918 рр.) (Володимир Лободаєв)

Масовий селянський повстанський рух було започатковано повстаннями літа 1918 року. Проте зародився він раніше, ще в період Центральної Ради (УЦР). Його зародком стали загони Вільного козацтва, організаційний та бойовий досвід яких прислужився повстанцям 1918-го і наступних років. У 1917 р. стихійно утворювані загони Вільного козацтва постійно декларували лояльність до Центральної Ради та Тимчасового уряду. Вони частково перейшли до повстансько-партизанських дій узимку 1918 р., опираючись більшовицькій агресії, а повною мірою повстансько-партизанськими стали влітку 1918 р., під час боротьби з владою П. Скоропадського.

Окрім того, витoki повстанства варто шукати і в особливостях селянських рухів 1917–1918 років. Нині поширений погляд на селянство як на виключно пригноблену верству, яка не отримувала бажаного («землі і волі») від влад та урядів через утопічність пропонованих проектів розв'язання земельного питання, демагогічність та нездатність вчасно і якісно здійснити реформи (Центральна Рада та Директорія) або репресивний тиск (гетьманської, більшовицької, денікінської влад). Це дає змогу знівелювати факти відвертої кримінальної і нерідко цілком безглуздої селянської збройної «активності». Фактично йдеться про продовження традицій іще радянських історичних досліджень з їх оцінками революційних подій крізь призму ідеологічних штампів – боротьби «прогресивних» народних мас і «реакційних» поміщиків, селян-куркулів, буржуазії. Хіба що на зміну твердженням про зростання в роки революції «класової свідомості трудящих» у

сучасних дослідженнях постало твердження про неухильне й однозначне зростання в ході революції національної свідомості селянства.

Перспективними є наукові дослідження, у яких селянство розглядається не лише як об'єкт маніпулювання різних політичних сил, а й як самостійна сила, що мала власну правосвідомість та соціально-психологічні особливості. Сучасні дослідники доходять висновку, що культура українського селянства у добу революції була «переднаціональною»^[1], його демократичні ідеали – «архаїчно-локальні» і часто «антиетатистські», свідомість «напівархаїчна» і «аграрно-локальна»^[2] а селянське повстанство – «явище дополітичне»^[3].

До того ж революційне піднесення і політична боротьба не стали однозначним каталізатором модернізації політичних поглядів та поширення національної свідомості. З огляду на власне специфічне розуміння селянами понять «закон», «справедливість», «демократія», «влада», «автономія» тощо політичні заклики часто мали і зворотній ефект. Наприклад, аналізуючи особливості сприйняття селянами постанови УЦР від 3 червня 1917 р., в якій містився заклик «до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні», В. Скальський доходить висновку, що вже тоді формувалося підґрунтя для майбутньої отаманщини, повної нівеляції авторитету державної влади та аграрних самоуправств^[4].

1917–1921 рр. стали часом чи не найтривалішої в новітній історії глибокої кризи легітимності влади. Поряд з гострою політичною боротьбою, яка розгоралася в українських містах, посилювалися непокора й опір селянства будь-якій центральній владі. У 1919 р. антидержавність дій і настроїв селянства досягла піку в неодноразових змінах політичної лояльності, утворенні селянських «республік», самосудах і погромах, жорстоких вбивствах. Проте перші прояви цих деструктивних тенденцій були ще за два роки до того, в період революційної ейфорії навесні 1917 року. Перше, що

робили революційні «активісти» в містах і містечках українських губерній, – роззброювали колишню царську поліцію. Щомісяця наростав і селянський антипоміщицький «екстремізм» – від «мирних» акцій (потрава посівів, вирубування лісу тощо) до захоплення та самочинного розподілу поміщицьких земель, розгрому маєтків, привласнення майна, вбивства поміщиків. І. Куташев стверджує, що вже у вересні 1917 р. почалися селянські повстання, які фактично переростали у селянську війну проти Тимчасового уряду і великих землевласників, особливо на Правобережній Україні^[5].

У вересні–жовтні 1917 р. сталося 849 селянських виступів, 90 % з яких – це захоплення майна, землі, худоби, продовольства й реманенту. У листопаді–грудні 1917 р. селянська боротьба за землю вийшла на новий рівень – захоплення поміщицьких маєтків. Селяни перейшли до масових погромів. Поміщики чинили збройний опір, а селяни створювали охоронні дружини^[6].

Чому ці події не вважаються антивладними повстаннями? Адже їхній розмах цілком співставний з повстаннями літа 1918 р. проти влади П. Скоропадського. Можливо, тому що тогочасна влада (Тимчасовий уряд і Генеральний секретаріат) фактично не чинили опору, а жертвами були «контрреволюційні» поміщики?

Але ж місцевим представникам влади УНР від того було не легше. У листопаді 1917 – січні 1918 рр. губерніальні і повітові комісари Правобережжя та начальники місцевих відділків міліції постійно доповідали про те, що не в змозі припинити безладдя, і просили Генеральний секретаріат надіслати хоча б один підрозділ дисциплінованого війська для припинення погромів. Сотні таких звернень донині зберігаються в архівах. У доповідній записці від 5 січня 1918 р. начальник Могилівської повітової міліції констатував: «Преступность растет, честные крестьяне, отказывающиеся грабить помещичье добро, терроризируются инициаторами грабежей и либо присоединяются к грабителям, либо сами остаются ограбленными... Власть, состоящая из элементов права и принуждения, утратила

последнее качество (силу принуждения), стала однобокой и бесполезной»^[7].

До кінця лютого 1918 р. в Україні селянами було «конфісковано» 60 % поміщицьких маєтків^[8].

За умов наростання анархії та хаосу було важливо, на чиєму боці опиняться загони Вільного козацтва, які ставили своїм головним завданням охорону порядку. Яким мав бути той «порядок», який захищали вільні козаки, і чи був він суголосний з діями владних органів?

У 1917–1918 рр. під назвою «вільне козацтво» створювалися подібні за загальною ідеєю, але все ж таки не ідентичні за організаційною будовою, соціальною базою та можливостями парамілітарні товариства. Слід вирізняти насамперед селянські товариства Вільного козацтва, які ставили перед собою не лише охоронні, а й культурно-просвітні завдання, виникали стихійно і діяли переважно в межах власного села або кількох сіл. Саме сільське вільне козацтво було настільки чисельним, що дає можливість говорити про масовий вільнокозачий рух. На сільське вільне козацтво помітно впливали місцеві організації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Міські загони вільних козаків склалися з робітників, учнів, студентів, представників інтелігенції, ставили перед собою завдання охорони порядку і часто перебували під впливом місцевих осередків Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Спільним для всіх зазначених різновидів вільного козацтва було об'єднання на добровільній основі, виборність отаманів і приймання до складу тільки тих, хто не був на той час на військовій службі^[9].

Біля волосної управи села Гусакового на Звенигородщині (весна 1917 року). Сидять другий та третій зліва – Никодим Смоктій та Семен Гризло

Перші вільнокозачі товариства з'явилися у березні–квітні 1917 р. у селах Гусаківської волості Звенигородського повіту Київської губернії за ініціативи голови волосної управи Н. Смоктія.

23 квітня 1917 р. 350 «незалежних від військової служби» вільних козаків Гусаківської волості ухвалили підтримувати боротьбу «проти злого ворога німця» і виступали за «демократично-федеративну республіку» та Всеросійські Установчі збори. Головними завданнями козаків були: захищати «всі справи селян», вести боротьбу зі злочинством, не жалкувати життя заради «справ вільності», а також «захищати самостійність України, її незалежність, маючи на меті прошлі козацькі справи в господарських розпорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луги як власність козацтва»^[10].

Тобто захищати самостійність і незалежність України означало оберігати власність селян-козаків і таке «розуміння» самостійності

не суперечило завданню боротьби за майбутню федеративно-демократичну Російську республіку. Очевидно, що перші вільні козаки не розрізняли понять «автономія» та «самостійність». Серед інших завдань було сприяння поширенню вільного козацтва по всій Україні та просвітня справа^[11].

Гусаківський волосний козачий курінь поділявся на сотні на чолі з виборними сотниками та курінним отаманом Н. Смоктієм. Козаки мали можливість самостійно, незалежно від позиції козацького товариства, брати участь у вирішенні загальногромадських справ, відвідувати зібрання, лекції. Селяни, що не належали до козацтва, могли користуватися козацькою бібліотекою, бути присутніми на козацьких нарадах (коли не обговорювалися «воєнно-технічні справи» козацтва)^[12].

Звенигородське селянство схвально і навіть із захватом сприймало нову організацію. У травні–червні 1917 р. вільнокозацький рух поширився на інші волості повіту. У цей час роль провідного організатора вільного козацтва на Звенигородщині перебрав на себе член УПСР Семен Гризло.

Під його керівництвом звенигородські вільні козаки почали діяти активніше.

1 червня 1917 р. була ухвалена «Інструкція формування Вільного козацтва по Звенигородському повіті», в якій стверджувалося, що встановлений в Україні демократичний лад дає можливість відмовитися від регулярної збройної сили – тягара для народу: «захисником демократичного ладу в Україні може бути тільки народна милиція/вільне козацтво/»^[13].

Про те, що *створюване вільне козацтво не бажало мати жодного стосунку до регулярної армії*, свідчать і принципи його формування: виборність керівництва та приймання в козаки виключно тих, хто не підлягав військовому призову. В «Інструкції» наголошувалося, що військовозобов'язані (новобранці) та звільнені з війська тимчасово (на 2–3 місяці) могли рахуватися у вільному козацтві за окремими

списками і в разі призову або закінчення відпустки – бути негайно «виписані» зі списків^[14].

Никодим Смоктій (ліворуч) і Семен Гризло

С. Гризло разом з двома іншими отаманами прибув на Другий Український військовий з'їзд (5–10 червня), на якому вони звернули на себе увагу колоритним «козацьким» вбранням та «презентували» свою організацію. У вітальному слові отаман А. Шаповал поінформував, що звенигородське козацтво виконує обов'язки повітової міліції, та звернувся до делегатів з'їзду з характерним закликem: «Ви там на фронті робіть своє діло, а ми тут робитимемо своє»^[15].

Що мав на увазі отаман А. Шаповал, можна зрозуміти з попередніх подій. За кілька днів до цього, 2 червня 1917 р.,

очолювані А. Шаповалом 20 озброєних гвинтівками та шаблями вільних козаків на конях приїхали в Георгіївський маєток княгині Т. Куракіної, захопили його і змусили місцевого поляка-орендатора В. Окуліча підписати зобов'язання про те, що він не змушуватиме заробітчан працювати більше ніж 8 годин на день. Того самого дня вільні козаки захопили сусідній маєток, з якого вигнали 30 найманих робітників^[16].

Вочевидь, А. Шаповал, як і інші отамани звенигородського вільного козацтва, специфічно розумів обов'язки повітової міліції. З'їзд ухвалив підпорядкувати Вільне козацтво Українському генеральному військовому комітету (УГВК), який мав розпочати реєстрацію козаків^[17].

29 липня на звенигородському повітовому з'їзді вільного козацтва С. Гризло був обраний кошовим отаманом. Н. Смоктій став помічником кошового.

Улітку 1917 р. вільне козацтво з'явилося в інших повітах Київської та Полтавської губерній. Об'єктивною причиною поширення вільнокозацького руху була необхідність охорони громадського порядку. Розбійні напади і пограбування – обов'язкові «супутники» будь-яких суспільних криз – набували дедалі більшого розмаху. Особливо в цьому «відзначалися» солдати-дезертири, кількість яких на території України тільки протягом березня – липня 1917 р. зроста з 195 до 365 тисяч^[18].

Найбільше від банд дезертирів потерпало Правобережжя, що перебувало в безпосередній близькості до лінії фронту. Провал наступальної операції російських військ та корніловський заколот стали каталізаторами селянського «покозачення». Однак до кінця літа рух іще не набув усеукраїнського значення. Цілісної організації Вільного козацтва не існувало, товариства виникали стихійно, як правило за ініціативи представників місцевої інтелігенції, влади, на підставі рішень селянських сходів та з'їздів. Принципи формування в різних повітах відрізнялися. Найбільш помітні відмінності в осередках товариства «Січ» Миргородського повіту Полтавської

губернії, які, окрім неконкретизованого завдання «охорони волі України», мали займатися пропагандою спорту, порятунком населення під час стихійних лих та медичною допомогою^[19].

УГВК розглядав «Січі» Миргорода та повіту як один з різновидів вільного козацтва.

Вибухова масовізація вільнокозачого руху відбулася восени 1917 р. і була зумовлена не лише погіршенням суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в країні, а й підтримкою з боку української влади. Ще 15 липня організаційна комісія Центральної Ради звернулася до своїх інструкторів-організаторів із закликом спільно з повітовими комісарами організувати за прикладом звенигородського козацтва «народні міліційні дружини»^[20].

6 серпня 1917 р. голова УГВК С. Петлюра доповідав на засіданні Центральної Ради про хід організації вільного козацтва, наголосивши, що «у ряді місць ці формування складаються з представників різних національностей»^[21].

15 серпня у складі УГВК було створено спеціальний Відділ по формуванню Вільного козацтва, який очолив прапорщик А. Певний. Його заступником став прапорщик М. Сокольвак. У відділі працювало кілька інструкторів, писарів та діловодів. Намагаючись зібрати інформацію про вільне козацтво та ставлення до нього, Відділ розіслав понад три тисячі анкет волосним та земським управам, селянським спілкам, просвітам, повітовим комісарам^[22].

У звіті УГВК стверджувалося, що на 1 жовтня 1917 р. було отримано 278 відповідей, у тому числі 253 – з позитивним ставленням до вільного козацтва. Були ті, хто поставився до вільнокозачої організації байдуже, і тільки у трьох відповідях містилося її категоричне несприйняття: «Вальковський повітовий комісар (на Харківщині) Єфімов (росіянин), Люботинська волосна управа Народня Управа того ж повіту й Олександрівська Волосна Управа Сосницького повіту на Чернігівщині»^[23].

На вказану дату Відділ зареєстрував загалом 72 вільнокозачі товариства, у яких нараховувалося 15586 членів. За чисельністю зареєстровані товариства розподілялись таким чином: до 25 членів – 10 товариств, від 26 до 50 – 14 товариств, від 51 до 75 – 9 товариств, від 76 до 100 – 3 товариства, від 101 до 200 – 8 товариств, понад 200 осіб – 23 товариства. Більшість зареєстрованих товариств було засновано в повітах і губерніях, розташованих ближче до Києва. У Київській губернії було 40 зареєстрованих товариств (12943 козаки); у Полтавській – 11 (840); у Чернігівській – 7 (605); у Катеринославській – 5 (783); Подільській – 5 (276); Харківській – 2 (75); Херсонській – 1 (30); Волинській – 1 товариство (35 осіб). Окрім того, Відділу було відомо про існування ще близько 300 незареєстрованих вільнокозачих товариств, у яких налічувалося до 40 тис. членів. Тобто, за інформацією УГВК, на початку жовтня 1917 р. загальна чисельність Вільного козацтва становила близько 55 тисяч осіб. Зброю мали не всі товариства. Там, де повітовий комісар чи начальник місцевої міліції ставився до організації Вільного козацтва прихильно, товариства отримували зброю колишніх «стражників», а також ту, яка була вилучена у населення^[24].

У серпні–вересні відділ уже активно листувався із сільськими та волосними управами, роз'яснюючи, за якими принципами створюється Вільне козацтво. Окрім того, інструктори УГВК направлялися на представницькі з'їзди, де доповідали про створення громад Вільного козацтва. За звітний період представники УГВК взяли участь у роботі 14 з'їздів (9 з'їздів Селянських спілок, з'їзд Просвіт Полтавської губернії, з'їзд інструкторів Центральної Ради на Слобожанщині, з'їзд комісарів українських губерній, Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва). Для продовження роботи Відділ планував низку заходів: затвердити через Генеральний секретаріат та Центральну Раду статут Вільного козацтва, розробити інструкцію, призначити інструкторів з організації Вільного козацтва, влаштувати для них курси, скликати повітові, губерніальні та всеукраїнський

зїзд Вільного козацтва, вжити заходів з озброєння загонів, звернутися до органів місцевого самоуправління з пропозицією фінансувати діяльність місцевого вільного козацтва^[25].

Усе це не дає жодних підстав сумніватися в тому, що українська влада була зацікавлена в діяльності Вільного козацтва, навіть більше – безсумнівною є її провідна роль у поширенні руху влітку – восени 1917 року.

Причин стверджувати, що українські урядовці гальмували розвиток вільнокозачого руху в червні–серпні 1917 р., немає, тим більше що селяни-козаки в усіх постановках декларували повну підтримку Центральної Ради^[26].

ЦЕНТРАЛЬНИЙ РАДА,
ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРИАТ.

СЕКРЕТАРЬ
СПРАВ ВНУТРІШНІХ.

Сирія 22 вер 1918 р.

М ДМ
В Київ

МДМ
Київ
Почта

До Губернських та Повітових Комісарів України.

Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, на сировок внутрішніх повідомляє Вас, що в останню ніч минулого тижня (суббота) у Києві має бути з'їзд н.п. Повітових Інспекційних Комітетів, організаторів Вільного Колективу (народної мови) та представників від організованого колективу по одному на 500 осіб. На з'їзд будуть обіраюватися такі справи: 1) План повнової організації; 2) Статус становлення вільного колективу; 3) З якого складається вільне колектив (громадянське становлення, націоналізм, освіта, спеціальність та інше); 4) Відношення громадян до вільного колективу; 5) Відношення вільного колективу до своїх обов'язків; 6) Матеріальне становище вільного колективу; 7) Інструкції для вільного колективу; 8) Інші заходи праці колектив для підготовки організації вільного колективу; 9) Курси для вільного колективу; 10) Інші справи.

Щодо з'їзду, на з'їзд представників необхідно відправити їм — маляти, квитки на подорож до Києва і назад та зупинки в розмірі по 5 карб. на день, зокрема на увазі, що з'їзд протриває два тижні.

Як необхідний матеріал до з'їзду прошимо надіслати телеграфом Генеральному Секретаріату справ внутрішніх такі відомості: 1) Як склад з повної кількості організованих колективів; 2) Як іде організація колективів; 3) Чи ведуться списки колективів і чи є статут.

Про дефіцит з'їзду сповістимо телеграфом і через газети.

Генеральний Секретаріат справ внутрішніх В. Євдокимов.

Товариш Генерального Секретаря П. Поляченко.

Старший Діловод П. Галенко.

Циркулярний лист генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка про проведення з'їзду начальників міліції та організаторів Вільного козацтва. 12 серпня 1917 р.

Концептуально позицію українських урядовців щодо Вільного козацтва було висловлено в декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 року. Головним способом боротьби з «епідеміями» грабувань та самосудів, з «анархічними виступами безвідповідальних груп» Декларація визначала «активну, організовану самодіяльність і самооборону людності». «Для того, – говорилося в документі, – Секретарство виробляє законопроект про організації „Вільного козацтва“, які силою самого життя, здорового інстинкту широких демократичних мас стали виникати по всіх усядах України. *Правильно організоване, організаційно зв'язане з вищими органами влади революційної демократії краю – Генеральним секретаріатом, „Вільне козацтво“, що буде в розпорядженні органів місцевого самоврядування* (курсив наш. – В. Л.), має стати твердою опорою Секретарству внутрішніх справ у боротьбі з елементами безчинства і злодіяцтва»^[27].

Проте у вересні вирішення вільнокозачого питання дещо пригальмувало. Ще 1 вересня Відділ передав проект статуту для Вільного козацтва на затвердження в Генеральний секретаріат. Але ухвалення цього статуту не сталося ні в вересні, ні в жовтні. Проект статуту близько двох з половиною місяців перероблювався й обговорювався на засіданнях Малої ради і Генерального секретаріату. При цьому пропагандистська активність інструкторів Відділу у вересні–листопаді щодо заснування Вільного козацтва була надзвичайно високою. Очевидно, що, загалом позитивно сприймаючи ідею вільнокозачого руху, урядовці зіткнулися з серйозними труднощами, саме коли спробували інтегрувати оригінальну і колоритну, але архаїчну «козацьку» ідею в рамки державного будівництва.

Восени 1917 р. від представників місцевої влади дедалі частіше звучали критичні, а потім і різко негативні характеристики Вільного козацтва. Селянські козацькі сотні, які склалися з мешканців одного села і керувалися місцевими виборними отаманами, могли більш-менш впоратися із забродами-дезертирами та кримінальними злочинцями, але їм було несила боротися зі своїми односельцями, які поспішали робити «революцію». Багато залежало від того, хто був на чолі загонів: загони, підпорядковані повітовим комісарам або начальникам міліції, співпрацювали з міліцією і брали участь у припиненні погромів; загони, очолювані отаманами «з народу», часто були нейтральні або й брали участь у погромах. Коли йшлося про розподіл поміщицького майна або землі, селянин – вільний козак міг швидко перетворитися на селянина-погромника.

Зокрема, селянська революція «знизу» проявилась у боротьбі із земськими управами. Селянство не сприймало земства як сільське самоврядування, намагаючись бойкотувати та дезорганізувати їх діяльність. У липні–вересні 1917 р. Генеральному секретаріату та київському губернському комісару завдали чимало клопоту звенигородські отамани, які намагалися втрутитися в роботу земської управи, вивести з її складу старих (обраних іще до початку революції) гласних і провести нові земські вибори. Конфлікт між земським зібранням і вільнокозачими отаманами настільки загострився, що повітовий комісар В. Ковтуненко просив надіслати до Звенигородки військовий підрозділ, щоб мати можливість 29 липня провести повітовий селянський з'їзд^[28].

Вирішення конфлікту затяглося аж до вересня, коли Генеральне секретарство внутрішніх справ поставило вимогу залишити у спокої старих земських гласних, а нових обирати відповідно до чинного законодавства^[29].

Вільнокозацькі отамани прагнули реорганізувати під своїм контролем місцеве самоврядування та громадські організації. У липні 1917 р., напередодні повітового з'їзду, штаб звенигородців поширив відозву, в якій висловив побажання, щоб «в раду повітової

старшини увійшли представники від Спілок, „Просвіти“, робітників, солдатів і інших організацій»^[30].

Такі самі ідеї згодом з'явилися в статутах інших вільнокозацьких організацій. Зокрема, за статутом Зозівського куреня (Липовецький повіт) загальне керівництво козацтвом у волості планувалось передати Волосній нараді, яка складалася б із представників волосної Селянської спілки, «Просвіти», Народної управи і курінного отамана^[31].

Зрозуміло, що провідна роль у такому об'єднанні належала б озброєній силі – місцевому вільному козацтву, яке, на думку отаманів, мало перебрати на себе функції місцевих правоохоронних органів.

Згідно з Тимчасовим положенням про міліцію, яке 14 березня затвердив Тимчасовий уряд, міліція мала бути виконавчим органом державної влади на місцях, який безпосередньо перебував у віданні земських і міських громадських управлінь. Тобто склад, чисельність і посадові оклади службовцям міліції тепер визначали повітові земські збори та міські думи. Посади начальників міліції та їхніх помічників заміщувалися за вибором земських та міських управ^[32].

Таким чином, контроль над земством для звенигородських отаманів був способом обійняти державні посади. З огляду на принцип виборності козацької старшини можливість контролю над нею з боку центральної влади була мінімальною. Восени 1917 р. повідомлення про різноманітні самоуправні дії вільного козацтва надійшли і з інших повітів. При цьому загальноселянські та вільнокозацькі зібрання постійно проголошували підтримку Центральній Раді та її Генеральному секретаріату, а також прихильність до ідеї відмови від регулярної армії на користь «всезагального озброєння».

Der Gross-Siegel-Bewahrer
des Hetmann der Ukraine

8410

Phot. Berl. Bode

*Генеральний писар Української Держави Іван Полтавець-Остряниця.
Фото 1918 р.*

Неоднозначність оцінок діяльності Вільного козацтва проявилась у гострих дискусіях, які розгорілися під час обговорення декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради, а також на з'їзді губернських та повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині та Поділля (3–5 жовтня). Погляди учасників з'їзду щодо Вільного козацтва розділилися «по Дніпру». Комісари лівобережних губерній, які менше потерпали від пограбувань і безладдя, одностайно заперечували необхідність існування Вільного козацтва. У відповідь керівники Правобережжя наводили приклади корисної діяльності вільних козаків з охорони громадського порядку. Врешті-решт незначною більшістю голосів з'їзд висловився проти вільнокозацької організації. Причиною була «...некультурність, неорганізованість та нахил широких мас іти за всякою демагогічною (брехливою) агітацією»^[33].

На нашу думку, українських лідерів лякало намагання частини вільнокозацьких отаманів *надати рухові своєрідного військово-адміністративного спрямування, яке, по суті, було шляхом до ще більшого ослаблення влади та автономізації суспільства, поглиблення безладдя, анархії та хаосу*. Провідником цієї ідеї був штаб Звенигородського коша. Ідеї звенигородських отаманів підтримував Іван Полтавець-Остряниця, який з червня 1917 р. працював в інструкторському відділі УГВК^[34].

За ініціативи звенигородців та активної участі І. Полтавця-Остряниці 3–6 жовтня 1917 р. в Чигирині зібрався 1-й Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На з'їзд прибуло понад 200 делегатів від 60 тисяч Вільного козацтва українських губерній та Кубані. Важливо, що окрім Черкаського повіту, де, за свідченням Я. Водяного, вільні козаки обирали двох представників^[35], невідомо

хто і де визначав «делегатів» на з'їзд. Очевидно, більшість їх прибула, не маючи представницького мандата, за власним бажанням. «Не кожний полк, як наш Черкаський, – пише Я. Водяний, – вислав два делегати, бо Звенигородський їх вислав біля двох десятків і тому Звенигородщина проводила з'їздом після свого бажання»^[36].

Найменше делегатів було з Поділля та Волині.

Учасники Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва. Чигирин, жовтень 1917 р.

Загалом, з'їзд продемонстрував лояльність до Тимчасового уряду та Центральної Ради, хоча й відзначив певну нерішучість останньої у вирішенні давно назрілих проблем. «Постанови» з'їзду містять заклики до негайного проголошення і здійснення широкої національно-територіальної автономії України, розв'язання

аграрного питання, українізації армії, освіти, виведення російських військ з українських губерній. У зв'язку з невідкладною необхідністю охорони громадського порядку було вирішено «домагатись від Тимчасового уряду, аби все вільне козацтво, як організоване, так і те, що організується, ... було негайно озброєно, як огнестрільною так і холодною зброєю»^[37].

Важливим завданням з'їзду було виправлення і доопрацювання проекту статуту УГВК, який отримав тут назву «Інструкції до формування Вільного козацтва на Україні». Принципова відмінність між «Інструкцією» та «Статутом», який 13 листопада таки затвердив Генеральний секретаріат, була одна – згідно з «Інструкцією», Вільне козацтво мало підпорядковуватись новоутвореній Генеральній козацькій раді, яка, своєю чергою, безпосередньо підпорядковувалася б Центральній Раді і без впливу та контролю виконавчої влади розв'язувала б усі питання діяльності Вільного козацтва^[38].

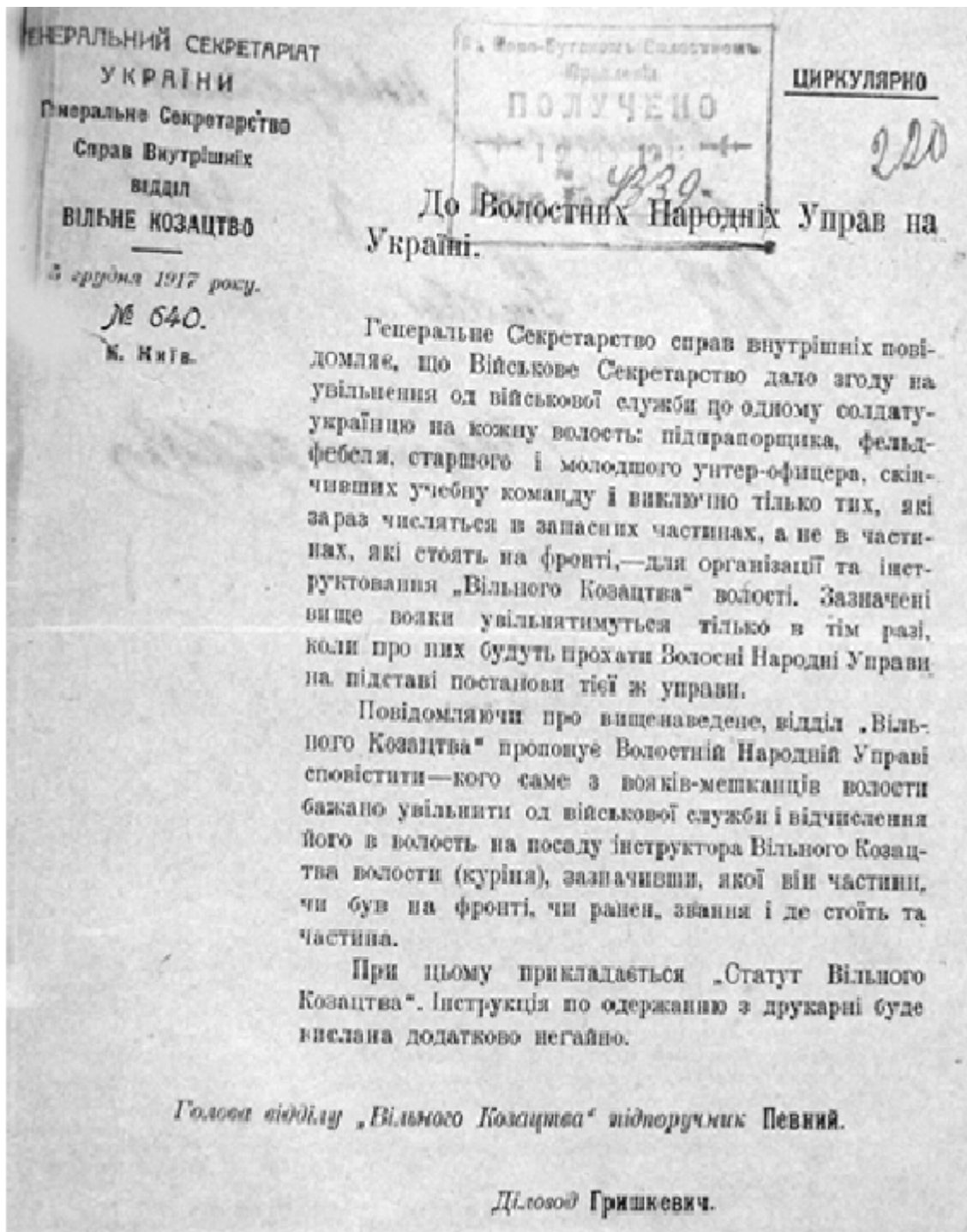
Закликаючи переобрати всю адміністративну владу на Україні на демократичних засадах, вільнокозачі отамани чітко визначали своє місце в її структурі: «Виконавчим же органом адміністративної влади повинна бути народня міліція, яку і уявляє з себе вільне козацтво»^[39].

Прерогативою Вільного козацтва був захист місцевого порядку та спокою, а протистояти зовнішній загрозі мали українізовані полки регулярної армії. Іншими словами, *Вільне козацтво за задумом І. Полтавця-Остряниці та його однодумців мало стати не помічником правоохоронців, а замінити їх собою, тобто ставало «конкурентом» місцевих правоохоронних структур. У «Статуті» ж Генерального секретаріату вільнокозачі товариства ставилися під жорсткий подвійний контроль як місцевої влади так і Генерального секретарства внутрішніх справ*^[40].

На з'їзді було обрано 11 членів Генеральної козацької ради. Наказним отаманом заочно (не був присутній на з'їзді і не мав на

той час жодного стосунку до Вільного козацтва) обрали генерала П. Скоропадського. Першим генеральним осавулом став І. Полтавець-Остряниця^[41].

Дізнавшись про обрання, П. Скоропадський одразу ж передовірив керівництво Генеральною козацькою радою І. Полтавцю-Остряниці і фактично був лише номінальним керівником. Тільки в січні—лютому 1918 р. П. Скоропадський, за його власним свідченням, намагався організувати боєдатні вільнокозацькі загони для боротьби з більшовицькими військами, але невдало^[42].

Циркуляр Генерального секретарства внутрішніх справ до волостних народних управ з питання організації та інструктування «Вільного Козацтва» волостей (куренів). 5 грудня 1917 р.

У листопаді—грудні 1917 р. українські керівники ще дуже сподівалися на Вільне козацтво. Місцеві представники влади УНР висловлювали побоювання, що створення загонів Вільного козацтва призведе до ще більшої «анархії», але, не маючи альтернативи, все ж сподівалися скористатися розпропагандованим серед населення способом самооборони. Однак конкуренція за керівництво над популярним і чисельним, але слабо організованим і суперечливим у своїй діяльності Вільним козацтвом додала у вільнокозацький рух дезорганізації та дезорієнтації.

У листопаді—грудні 1917 р. ні Генеральний секретаріат, ні Генеральна козацька рада не змогли сформувати з дуже чисельних (загальна чисельність вільного козацтва у грудні була у 1,5–2 рази більшою, ніж у жовтні^[43]), але розпорошених по селах загонів вільного козацтва ні сил для наведення порядку на місцях, ні збройних загонів, які захистили б українську владу від більшовицьких військ. Генеральна рада, яка осіла в Білій Церкві, не змогла захистити навіть себе й у січні 1918 р. була розігнана більшовизованим армійським підрозділом^[44].

Вирішальною причиною невдач як сподвижників І. Полтавця-Острияниці, так і Генерального секретаріату була вузькорегіональна обмеженість прагнень та діяльності, що домінували у Вільному козацтві. Проявившись уже в період зародження, з часом ця тенденція посилювалась. Головні принципи організації Вільного козацтва – територіальність і виборність керівного складу – забезпечували стабільні позиції місцевого «автономізму» отаманів. Територіальна обмеженість дій – або й бездіяльність отаманів – була складовою процесу самоізоляції та «автономізації» українських сіл.

Генерал П. Скоропадський стверджував, що ще в грудні 1917 р. зрозумів шкідливість виборного керівництва у воєнізованих вільнокозацьких підрозділах. Однак його намагання скористатися можливостями Вільного козацтва (спроба поповнити вільними

козаками 1-й Український корпус, замінити виборних отаманів призначуваними офіцерами, організувати звенигородських вільних козаків проти більшовиків під власним керівництвом) зазнали невдачі^[45].

Запізнілою була і спроба Генерального секретарства військових справ на чолі з Миколою Поршем створити у грудні–січні 1917–1918 рр. для внутрішньої охорони повітів на платній основі реєстрове вільне козацтво на чолі з призначуваними керівниками^[46].

Обираючи між призначуваними владою керівниками загонів та виборними отаманами, діяльність яких набувала в очах селян легітимізації на підставі рішень сільських сходів, селянство-козацтво віддавало перевагу останнім.

*Парад Вільного козацтва на Софійській площі. 17 грудня 1917 р.
Кадри кінохроніки*

Не варто забувати й про настрої селянства, яке крізь призму власного розуміння понять «право», «закон», «справедливість» особливо схвально сприймало більшовицький заклик «Грабуй нагробоване!». Обрані на сільському сході або й самопроголошені селяни-козаки, до того ж переважно молодь, навряд чи могли висловлювати думку, яка відрізнялася б від «загальнонародної» позиції сільського натовпу. Тому сільські загони Вільного козацтва часто були не в змозі протистояти погромам, які чинили їхні односельці. І це в тому разі, коли вони намагалися зупиняти погроми, а не самі брали в них участь! Для розуміння подібних фактів має велике значення думка бердичівського повітового

комісара, який доводив: «Вольные казаки, элемент на который не всегда можно положиться, так как являясь исполнителями они зачастую выступают и в роли судей. Должен сказать, что при отсутствии должной организации, фильтрации лиц, записывающихся в казаки и вполне отвечающих своему назначению начальников, козачество во многих случаях может принять уродливые формы. ... Вольный казак это тот же селянин снабженный оружием, призванный по его мнению, защищать интересы народа. А народом интерес в каждом селе разрешается по своему – т. е. в духе желательном или выгодном для данного общества. Поэтому нередки случаи отказа исполнять распоряжение властей, так как это распоряжение „идет против народа“»^[47].

Тобто існували соціокультурні чинники, які визначали організаційну слабкість загонів Вільного козацтва, нездатність піднятися вище за рівень самооборони села від чужинців.

НАКАЗ 125.

Цим Український Революційний Комітет гарнізона і особливий комендант м. Києва доводить до відома своїх виборців що по наказу Народнього Військового Міністра Української Народної Республіки організована українська армія для боротьби з ворогами народу нашого, має бути забезпечена так: всі козаки українських частин гарнізона м. Києва котрі активно виступили в оборону Української Народної Республіки з зброєю в руках, котрі понесли і несуть багато праці по обороні прав українського трудового народу од ворогів його, мають одержать плату за свою службу, починаючи з 15 січня цього року, по 300 карбованців на місяць. Крім цього кожен поранений козак має одноразово одержать допомогу в 500 карбованців. Семь-ж убитих козаків мають одержати одночасово 1000 карб. і забезпечуються пенсією на загальних основах закона. Зараз формуються і нові військові частини всіх дорослих українців охочих вступити до цього добровільного війська. Просимо зараз-же звертатись в штаб округи і в Робітничу Раду Вільного казачтва.

Умови вступу до добровільного українського війська такі:

- 1) Треба мать не менше 18 років од роду.
- 2) Треба мать на руках посвідчення од українських демократичних організацій або військових рад і діячів.

Особливий комендант М. Ковенно.

Революційний Комітет:

Голова Березняк

Секретар П. Хістов

Наказ особливого коменданта м. Києва М. Ковенка та голови Українського революційного комітету гарнізону м. Києва Березняка про організацію добровільного українського війська. 22 січня 1918 р.

Тим не менше частина вільнокозацьких загонів активно проявила себе у боротьбі з більшовицькою агресією. У грудні–січні 1917–1918 рр. участь Вільного козацтва у боротьбі з більшовицькими загонами була зафіксована в Харкові, Бахмачі, Конотопі, Золотоноші, Кременчуці, Одесі, Рівному, в районі Бірзули, Полтави, Чернігова, Глухова, Сміли, Черкас тощо. Щоправда, бойові дії в переважній більшості мали стихійний і неорганізований характер, а вільні козаки врешті-решт змушені були поступатися перед боєздатнішими супротивниками. Важливу роль у боротьбі за Катеринослав відіграли загони Катеринославського робітничого куреня отамана Горобця (Г. Воробйова), а у захисті Києва – Київське робітниче вільне козацтво під проводом М. Ковенка.

Сільські загони вели переважно локальну партизанську боротьбу. Так, на Катеринославщині руйнували залізничні колії загони Ф. Сторубля та Чернобая^[48].

З початком контрнаступу українських та союзницьких військ активізувало антибільшовицьку боротьбу вільне козацтво Правобережжя. У Єлисаветградському повіті на Херсонщині опір більшовикам чинили вільнокозацькі загони Глодоської, Марківської, Добровеличківської та кількох сусідніх волостей; у Гайсинському повіті (Подільська губернія) діяли загони отамана П. Саморухи; у Бердичівському повіті на Київщині – загони отамана І. Ткаченка, на Черкащині – підрозділи Я. Водяного. Напередодні визволення Києва об'єднаний загін вільних козаків містечка Стеблів та села Комарівка (Канівський повіт) організував охорону відрізка залізниці Корсунь – Біла Церква, намагаючись не допустити вивезення награбованого майна більшовицькими загонами, що відступали.

На початку лютого 1918 р. колишній член УГВК І. Горемика-Крупчинський на власні кошти сформував з вільних козаків Васильківського повіту кілька куренів, об'єднавши їх у Васильківський кіш Вільного козацтва. Під його керівництвом Васильківський кіш брав участь у боях у районі Фастова, Василькова, Білої Церкви. 1 березня 1918 р. загони отамана Горемики першими ввійшли до Києва, випередивши на кілька годин передові німецькі загони^[49].

У лютому активізували свою діяльність і загони Звенигородського коша під керівництвом нового отамана – Юрія Тютюнника.

Звенигородські козаки роззброювали фронтові військові підрозділи, що рухалися на схід. Крім того, Звенигородський кіш установив контакти із загонами сусідніх повітів Південної Київщини та Північної Херсонщини. Наслідком стала спільна бойова операція черкаського, звенигородського, елисаветградського та золотоніського козацтва проти більшовицьких військ поблизу станції Бобринської. За твердженням Ю. Тютюнника, загальна чисельність вільного козацтва, що брало участь у кількоденних боях, перевищувала 8 тис., із них – 4620 звенигородців. У березні–квітні окремі загони вільного козацтва йшли в авангарді антирадянського наступу, прагнучи першими увійти до звільнених міст і сіл. Так, загін отамана Горобця брав участь у звільненні Олександрії, Куколівки, Жовтих Вод, П'ятихатки, Верховцева, Катеринослава та інших міст і сіл Катеринославщини. На Лівобережжі наступ німецьких військ, хоча й слабше, теж був підтриманий окремими вільнокозацькими загонами^[50].

Юрій Тютюнник, портрет 1920-х років

За твердженням Л. Гарчевої, загальна чисельність Вільного козацтва, яке протягом перших тижнів українсько-німецького контрнаступу воювало на боці Центральної Ради, була не меншою ніж 30 тис. осіб^[51].

Проте Вільне козацтво помітно активізувалося саме після звісток про те, що в Україну йде потужна військова сила, справжня, добре організована і дисциплінована армія. Саме німці та австрійці, а не більшовицькі загони особливо занепокоїли селян. Вчорашні вороги раптом стали союзниками і, чи не єдині на той час, могли встановити порядок на селі і відновити вплив державної влади, на яку вже звикли не зважати. Як воно буде далі в стосунках з союзниками – не розуміли, але продемонструвати першість у звільненні міст та цілих повітів було незайвим.

Проте, як свідчать джерела, восени – взимку 1917–1918 рр. Вільне козацтво спричиняло чимало конфліктів: самочинне захоплення влади на місцях, відмова виконувати накази повітових комісарів та рішення земських управ, самоуправство, перевищення повноважень, самосуди, участь в антисемітських акціях^[52].

...Усе це дезорганізувало суспільне життя і посилювало анархію та хаос. Здавалося б, це дисонує з уже згадуваною підтримкою Центральної Ради, про яку постійно писали в ухвалах і в листах до УГВК товариства Вільного козацтва. Переконливе пояснення дає В. Лозовий: під час революції на селі почав формуватися новий тип політичної культури, «своєрідний симбіоз модерно-політичних та архаїчно-політичних цінностей... З одного боку, селяни бажали, щоб держава втілила земельну реформу в формі соціалізації, а з іншого – намагалися позбутися її впливу – не сплачувати податки, не виконувати повинностей, не допускати на село правоохоронні структури. Відтак на своїх з'їздах селяни підтримували ідею створення автономної, а пізніше і самостійної України у формі

Української Народної Республіки, з якою пов'язувалась реалізація аграрних перетворень, а на низовому рівні – ігнорували державні інституції та їх розпорядження^[53](курсив наш – В. Л.)».

Саме підмічений В. Лозовим «симбіоз цінностей» є ключем до розуміння суперечливих тенденцій усього селянського повстанського руху 1917–1921 рр.: мінливість, невиразність та суперечливість політичних орієнтацій, локальність дій, слабкий рівень організації, усобиці отаманів, люта ненависть і середньовічна жорстокість у ставленні до тих, хто уособлював владу і «нетрудові» верстви (бюрократія, буржуазія, євреї, інтелігенція). Тобто Вільне козацтво стало «зародком» масового повстанського руху, але не лише як більш-менш злагоджені воєнізовані підрозділи з певним бойовим досвідом, а й як прообраз отаманщини.

5 квітня 1918 р. з'явився наказ міністра військових справ УНР О. Жуковського під своєрідною назвою «Про висловлення подяки Вільному козацтву». Після визнання заслуг вільного козацтва у захисті української державності у наказі констатувалося, що козаки мають «перейти до своєї звичайної праці». Тобто м'яко і завуальовано оголошувався розпуск анархо-демократичних воєнізованих загонів^[54].

«М'якість» полягала ще й у тому, що, відповідно до «словесного наказу» міністра, вільні козаки могли далі існувати як «культурна сила», а також мали можливість потрапити до повітових охоронних сотень, які утримувались би місцевим самоврядуванням і підпорядковувались би *призначуваним* повітовим комендантам^[55].

Очевидно, саме «м'яка» позиція військового міністра відносно вільнокозачого руху дала можливість, з одного боку, врятувати від повної ліквідації окремі загони козацтва, підпорядкувавши їх повітовим військовим комендантам і надавши статусу місцевих загонів самооборони^[56], а з іншого – дозволила деяким українським діячам, водночас із роззброєнням, вживати заходів для відновлення

зруйнованих за часів більшовицької влади осередків Вільного козацтва^[57].

Проте саме в цей час німецькі та австро-угорські підрозділи ліквідовували останні легальні осередки сільського Вільного козацтва, роззброюючи козаків та заарештовуючи отаманів. Деякі вільнокозачі відділи перейшли на нелегальне положення, приховавши частину зброї^[58].

Остаточно ліквідувати вільнокозачий рух уряд УНР не встиг. Цьому завадив державний переворот 29 квітня 1918 р., що привів до влади генерала П. Скоропадського.

У багатьох антиурядових виступах травня – серпня 1918 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі ініціативна та керівна роль належала саме отаманам Вільного козацтва, але навіть вони не вийшли за межі локальних дій. Їх діяльність загалом не поширювалася за межі повітів і позначалася насамперед у більшій, порівняно з іншими повстанцями, злагоженості дій.

П. Скоропадський з найближчим оточенням. Праворуч від гетьмана І. Полтавець-Остряниця. Фото 1918 р.

У багатьох урядових документах і матеріалах періодичної преси учасники повстань фігурують під узагальнювальними назвами – «більшовики» або «бандити» чи «злочинці». Тому не завжди можливо чітко виокремити вільних козаків із загальної маси повстанців. Однак навіть тих джерел, де цілком однозначно вказується на вільних козаків як на учасників та ініціаторів повстань, цілком достатньо для висновку: уцілілі осередки Вільного козацтва активно виступили на боці противників гетьманської влади. Вільнокозацькі отамани вже в перші дні після перевороту виступили із заявами, у яких засудили гетьманський режим і закликали селянство боротися з ним. Волосні, повітові та губернські з'їзди, проведені на початку травня 1918 р., засвідчили антигетьманську позицію сільського Вільного козацтва.

Одними з перших негативне ставлення до нового режиму висловили делегати 5-го Національного з'їзду Київщини (28 квітня – 2 травня), на якому були й вільні козаки. Характерним є виступ представника звенигородського вільного козацтва на нараді 2 травня: «...українська по назві, а властиво русько-польсько-жидівська буржуазія злигалася з німецькою буржуазією, з німецькими генералами і думають, що вони вже побідили, вже затоптали землю і волю і самостійність України [...] Скорше всі ми поляжемо головами, та не пустимо з своїх рук землі і не дозволимо, щоби кацапська буржуазія над нами панувала»^[59].

Рішення негайно розпочати збройну боротьбу з гетьманською владою підтримали і делегати Звенигородського повітового селянського з'їзду, що відбувся 3 травня. Закликавши селянство збирати сили для майбутнього збройного виступу, з'їзд визнав за найкращий засіб формування повстанських загонів дотримання ідейно-організаційних принципів Вільного козацтва. У селах повіту,

де ще не було вільнокозачих товариств, ухвалили їх негайно організувати. Пропозицію перейменувати «Вільне козацтво» в «Армію спасіння землі і волі» було відкинуто^[60].

Позицію звенигородців підтримало і вільне козацтво інших губерній. Гаврилівський волосний схід (Кам'янецький повіт Подільської губернії) ще напередодні перевороту ухвалив організувати у волості Вільне козацтво для того, щоб протидіяти поверненню власності поміщикам, а 9 травня вирішив: «Право власності на землю не хочемо, а щоб земля перейшла трудовому народу по соціалізації, хочемо щоби Україною влаштувала виборна Центральна Рада, котрій ми довіряємо правити і виробляти закон для охорони України»^[61].

«Обраного буржуазією» гетьмана назвали «самозванцем» і делегати Верхньодніпровського повітового з'їзду Селянських спілок та Вільного козацтва. Протестуючи проти втручання іноземних військ у внутрішні справи України та розгону Центральної Ради, вони закликали «боротися з ворогами трудового селянства». З таким самим закликом виступив 8 травня на губернському з'їзді Катеринославщини кошовий отаман Новомосковського повіту Ф. Сторубель: «До зброї! Всі вмремо, але руйнувати волі не дамо!»^[62]

Згідно з агентурними донесеннями та слідчими матеріалами державних установ Подільської губернії, Вільне козацтво взялося до організації повстань у Могилів-Подільському, Гайсинському та Кам'янецькому повітах^[63].

Гетьман П. Скоропадський вжив щодо Вільного козацтва репресивних заходів. Ініційоване самостійником І. Луценком скликання всеукраїнського з'їзду козацтва було заборонене, а 30 травня гетьман звернувся до військового міністра з «відручним листом», у якому йшлося про те, що «всі приватні і вільнокозачі організації ... з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними...»^[64]

Щоправда, визнаючи заслуги козацтва у боротьбі за українську державність, П. Скоропадський проголошував необхідність його відродження і, відповідно, подавав наведене вище ліквідаційне розпорядження як перший необхідний реорганізаційний крок на цьому шляху^[65].

Проте, зважаючи на розгортання саме в цей час повстанського руху, «відручний лист» насамперед завдавав удару по його організаційних осередках – громадах вільного козацтва, – остаточно ставлячи їх поза законом.

У травні–серпні селянські повстання за участі вільних козаків спалахнули на Катеринославщині, Київщині та Поділлі. Найбільшою мірою діяльність вільних козаків проявилася у Звенигородському повстанні, забезпечивши йому тривалість і запеклість.

Водночас активна участь у повстанні зумовила репресії з боку гетьманської та окупаційної влади, які остаточно знищили рештки вільнокозачої організації. Репресій зазнали навіть ті, хто в період Гетьманату не займався антидержавною діяльністю, але раніше належав до Вільного козацтва. Влітку – восени 1918 р. регіональні підрозділи Державної варти цілеспрямовано проводили агентурно-розшукову роботу щодо всіх отаманів та інструкторів вільного козацтва часів Центральної Ради. До в'язниці потрапили І. Луценко, С. Гризло, М. Ковенко, М. Малашко, О. Чернобай, Г. Горобець та інші^[66].

За розпорядженням директора Державної варти на Полтавщині, де участь вільних козаків у повстанських рухах була загалом слабкою і спорадичною, ув'язнення загрожувало практично всім, хто у 1917 – на початку 1918 рр. став ініціатором заснування вільнокозачих товариств. У списку з 57 осіб, направленому до відома губернського старости, провина колишніх отаманів формулювалася лаконічно і промовисто: «участь у справі організації Вільного козацтва»^[67].

Наприкінці 1918 р. і надалі згадки про «Вільне козацтво» ще подекуди трапляються в назвах окремих самооборонних та

повстанських підрозділів. Під час антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918 р. були спроби формування нових загонів під назвою «Вільне козацтво» або з «козацькими» атрибутами. Проте мережі своєрідних воєнізованих «козацьких» товариств зразка 1917 р. вже не було.

Щоправда, запорізький історик В. Бондаренко стверджує, що вільнокозацький рух існував і надалі, у часи Директорії УНР, а потім в еміграції, аж до 1993 р., пройшовши у своєму розвитку кілька етапів: Вільне козацтво у 1919–1923 рр., міжвоєнний період в історії Вільного козацтва, Вільне козацтво в роки Другої світової війни, Вільне козацтво у другій половині ХХ століття. Навряд чи такі твердження можна вважати переконливими і достатньо обґрунтованими. Намагання будь-які «козацькі» за змістом, формою чи забарвленням організації та товариства українських емігрантів трактувати як пряме продовження вільнокозацького руху 1917–1918 рр. – штучні і непереконливі. Особливий подив викликає розділ «Вільнокозацький рух у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)», де В. Бондаренко, зокрема, пише про «український вільнокозацький рух на окупованих територіях в 1941–1944 рр.», «формування колабораціоністських вільнокозацьких частин» на Поділлі, велике формування «ВК (тобто вільного козацтва. – В. Л.) у складі вермахту» тощо. Здивування викликає і розділ «Вільнокозацький рух в Україні у 1919–1923 рр.», де, зокрема, йдеться про участь вільного козацтва у повстансько-партизанському русі. У відповідному підрозділі не наводиться жодного доказу існування цілісного, більш-менш масового явища, яке можна було б визначити як рух (!), організаційні осередки якого були б якось пов'язані з вільнокозацькими товариствами 1917–1918 років. Автор, зокрема, аналізує діяльність окремих українських діячів, які мали стосунок до діяльності Вільного козацтва у 1917–1918 роках. Вільнокозацьким отаманом В. Бондаренко чомусь називає і Д. Терпила (отаман Зелений), не наводячи підтверджень участі останнього у діяльності Вільного козацтва 1917–1918 років. Судячи з усього, будь-які «козацькі» за

назвою, формою чи якимись особливостями парамілітарні формування В. Бондаренко вважає «вільнокозацькими»^[68].

Варто нагадати, що Вільне козацтво засновувалось у 1917 р. як легальна і лояльна до влади воєнізована громадська організація з двоїстими функціями: охорони порядку та культурно-просвітницької діяльності. Утворення чисельних товариств Вільного козацтва восени 1917 р. було зумовлене загостренням суспільно-політичної кризи та підтримкою української влади, яка дуже сподівалася на оригінальну «козацьку» організацію. В умовах «війни всіх проти всіх» 1918–1919 рр. Вільне козацтво переродилося в сільську «отаманію», ще більш суперечливу і неоднозначну, ніж вільнокозацький рух. Сама по собі діяльність колишніх отаманів Вільного козацтва у часи Директорії не дає підстав стверджувати про існування в цей період вільнокозацького руху як окремого явища. Тим більше не можна трактувати появу різноманітних «козацьких» товариств серед українських емігрантів як пряме продовження вільнокозацького руху 1917–1918 років.

Вільнокозацький рух 1917–1918 рр. – це яскравий прояв селянської революції «знизу». А головні учасники цієї революції, українські селяни, в еміграцію не поїхали. Переважну більшість колишніх вільних козаків загалом чекала та сама доля, що і все українське селянство, – колективізація і розкуркулення, арешти і терор, голодомор 1932–1933 рр., війна і довгі роки колгоспного життя...

Розділ 2

Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР) (Борис Малиновський)

На початку 1918 р. Україна, за словами іноземного спостерігача, нагадувала Мексику після падіння диктатури Уерти^[69]. Єдиної державної влади в країні не було. Боротьбу між собою вели армія Української Народної Республіки (Центральної Ради) і радянські війська, а поряд з ними діяли польські і чехословацькі підрозділи та частини колишньої російської армії (точніше, їх залишки). Орудували банди злочинців і дезертирів (вояків, які самовільно залишили фронт проти військ Німеччини й Австро-Угорщини). У містах і селах утворювалися загони самооборони. Завдяки втікачам з фронту, які повертались додому зі зброєю, іноді прихопивши навіть артилерію, чи не в кожній оселі був власний арсенал.

Поза містами точилися збройні конфлікти, спричинені розподілом землі. Селяни, прагнучи заволодіти поміщицькими угіддями, у багатьох місцях самовільно ділили їх між собою. Поміщицькі садиби при цьому нерідко руйнували, а господарів виганяли або навіть вбивали. Загалом від конфіскації майна в Україні 1917 – початку 1918 рр. постраждало близько 60 % маєтків. У самому селянському середовищі поглиблювалося протистояння між заможною меншістю і незаможною більшістю: незаможники вимагали поділити не лише неселянські землі, а й угіддя багатих селян. У селах і між селами за землю відбувалися справжні бої^[70].

Ще однією стороною в суперечках за землю виступала держава. Уряди-суперники – радянський уряд і Центральна Рада – видали власні аграрні закони, у яких обоє проголошували принцип

соціалізації землі, тобто її перехід з приватної власності у всенародну. Згідно із земельним законом Центральної Ради, землі приватних власників – і поміщиків, і селян – надходили в розпорядження державних установ, які мали розділити їх на невеликі ділянки (достатні для утримання родини, але не для збагачення) і безкоштовно передати в користування всім охочим громадянам^[71].

Узимку 1917–1918 рр. безладдя в країні сягнуло крайньої межі. Український військовий діяч І. Лютенко-Лютий становив на Лівобережній Україні описував так: «Довкола шалів відкритий бандитизм. Через відсутність транспорту солдати, що масово залишали фронт, збиралися у великі ватаги і мандрували залізною дорогою від станції до станції, розграблюючи по дорозі все, що під руки попадало. За будь-який протест чи спротив або самозахист – убивали на місці. До цих озброєних банд приєднувалися інколи і місцеві покидьки суспільства, бо в тих бандах недавніх фронтовиків працювали вже на всю пару кваліфіковані агенти, пропагатори комунізму, що обіцяли рай на землі для всіх працюючих, які, мовляв, упродовж віків працювали на царів і панів, а заплаатою за це залишилися їм мозолі на руках. У деяких місцевостях України ці банди набрали таких розмірів, що без великих зусиль роззброювали і розбивали німецькі й австро-угорські військові з'єднання»^[72].

Австро-угорські і німецькі війська потрапили в Україну на запрошення уряду УНР як її воєнні союзники. 9 лютого 1918 р. представники УНР на перемовинах у Брест-Литовську уклали мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією і кілька днів по тому звернулись до цих держав із проханням про військову допомогу проти більшовиків. Після деяких вагань надати допомогу вирішили уряди Німеччини та Австро-Угорщини. Вони прагнули отримати від України поставки продовольства. Хліб із України був потрібен цим державам для подолання гострої продовольчої кризи у себе в тилу, а також для забезпечення своїх армій на Західному фронті, які мали в

наступальних операціях 1918 р. розгромити війська Антанти і принести Німеччині та країнам її блоку перемогу в Першій світовій війні.

Наступ німецьких військ в Україні розпочався 18 лютого, австро-угорських – 28 лютого 1918 р. і тривав до початку травня 1918 року. За цей час усі військові підрозділи, що чинили спротив армії УНР та її іноземним союзникам, були розбиті або витіснені за межі України. Австро-угорські залоги розмістились у містах Катеринославської, Херсонської, Подільської і південно-західної частини Волинської губерній. Решту регіонів України контролював німецький контингент^[73].

Після завершення бойових дій український уряд мав зосередитись на вирішенні внутрішньополітичних проблем. Повернення до мирного життя передбачало насамперед відновлення правопорядку. Мовою права напади селян на маєтки називалися так: «участие в публичном скопище [...] с целью произвести расстройство чужого сельского хозяйства» (ст. 2691 Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 р.). В Україні 1918 р. залишалось чинним кримінальне законодавство Російської імперії, і подібні дії, не говорячи вже про вбивства та інші тяжкі злочини, потребували розслідування й притягнення винних до відповідальності.

Разом із переслідуванням злочинців відновленню ладу мало сприяти проведення конструктивних перетворень. Наприкінці березня 1918 р. німецькі й австро-угорські представники в Україні запропонували уряду УНР проект поміркованої земельної реформи. Її суть полягала у примусовому відчуженні частини поміщицьких володінь на користь селянства. Згідно з проектом реформи, захоплені чужі землі селяни залишали собі за викуп. Що ж до маєтків, які уникли погромів і розподілу землі, то їхні власники musiли продати селянам частину своїх угідь. Таким чином, автори проекту планували досягти компромісу між інтересами селян і інтересами поміщиків: велике землеволодіння в Україні значно зменшувалося, але не зникало.

Пропоновані зміни мали задовольнити усі зацікавлені сторони. Заможні селяни отримували додаткову землю і могли розвивати господарство фермерського типу. Їхні односельці, позбавлені коштів на придбання землі, могли знайти роботу в українській промисловості або поїхати на заробітки до Німеччини, у якій через призов до армії бракувало робочих рук. Поміщики, продавши частину володінь, одержували гроші для покращення своїх господарств. Забезпечене новоствореними фермерськими й оновленими поміщицькими господарствами зростання виробництва продуктів харчування дозволило б нагодувати українські міста й армію, а також – і в цьому полягав зиск Центральних держав – налагодити продовольчий експорт.

Важливі переваги реформа надавала й Українській Державі. З одного боку, послаблювалися позиції антиукраїнських сил, оскільки польське і російське велике землеволодіння в Україні частково втрачало ресурси. З іншого – в Українській Державі з'являлась потужна і надійна опора, селяни, які отримували від цієї держави землю і тому були кривно зацікавлені в її існуванні. Продаж продовольства за кордон мав збагатити українську державну скарбницю, а також дати притік іноземної валюти в економіку країни^[74].

Подібні засади земельної реформи обстоювали й українські експерти^[75].

Однак уряд УНР відмовився змінювати земельний закон, а спробу іноземних партнерів внести зміни засудив як порушення своїх суверенних прав.

Уряд УНР також виявився неспроможним припинити безладдя, хоча його представники на місцях намагалися вживати необхідних заходів. Наприклад, на початку березня 1918 р. у своєму наказі помічник київського губернського комісара вимагав від підпорядкованих йому органів влади: «Примите [...] екстренные меры по восстановлению административного аппарата [...], реорганизации органов милиции на новых началах, путем

привлечения в ее состав культурного, здорового элемента, обезоружения населения, устранения царящей анархии, восстановления разрушенных сельских хозяйств, заводов, фабрик путем возвращения селянами живого инвентаря собственникам и иного установления нормальной жизни в деревне»^[76].

Але такі розпорядження здебільшого залишались невиконаними, оскільки дієвого правоохоронного апарату уряд УНР не мав.

Наполягаючи на необхідності скасувати право приватної власності на землю, тобто відібрати її і у селян, і у поміщиків, очільники УНР відштовхували від себе і тих, і інших. 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському з'їзді хліборобів-власників у Києві генерала П. Скоропадського було проголошено гетьманом Української Держави. Гетьманський переворот підтримало німецьке командування, якому П. Скоропадський заздалегідь пообіцяв вирішити земельне питання в спосіб «відновлення права власності й виплати селянами грошей за землю, надану їм при земельному розділі»^[77].

Українську Народну Республіку було скасовано разом з її законодавством, у тому числі із земельним законом.

Ставши на чолі держави, П. Скоропадський проголосив відновлення права приватної власності на землю і заявив про намір здійснити примусовий продаж селянам частини поміщицьких угідь, але не відразу, а згодом, після ретельної підготовки відповідного закону. Доки закон розробляли, особи, що привласнили чужі землі та інше майно, мали повернути їх власникам і відшкодувати завдані збитки. Для врегулювання суперечок, що виникали з цього приводу, були створені спеціальні примирні комісії^[78].

Селяни дуже важко розлучались із загарбаною чужою власністю, яку вже вважали своєю. Угоди про повернення привласненого майна вони зазвичай укладали без жодного бажання. Так, 29 червня 1918 р. староста Балтського повіту доповідав очільнику Подільської губернії: «Настроение населения в общем приподнятое, но никаких эксцессов проявлено не было. Разграбленное у землевладельцев

имущество постепенно возвращается обратно, хотя неохотно. При разоружении населения никем сопротивления не оказано»^[79].

Часто траплялося, що громади взагалі відмовлялись повертати награване, а подекуди погроми великих господарств тривали і далі.

Винуватцями безладів у цей час виступали не лише селяни, а й їх антагоністи – поміщики. Відповіддю на погроми маєтків стали погроми сіл. Великі землевласники створювали приватні каральні загони й за їх допомоги без усяких примирних комісій «вибивали» з селян відшкодування за завдані збитки. Приватні варти творили в селах жажливі речі. 3 липня 1918 р. громадський діяч Є. Чикаленко записав у щоденнику: «Мені оповідали [...], що отся офіцерня, з якої складаються карательні отряди, поводить ся з населенням навіть в городі Каневі гірше всяких татар в старовину: б'ють, грабують, насилують жінок і п'ють, і п'ють все, що добудуть, а що ж то вони виробляють по селах?»^[80]

Карателів спонукали мотиви помсти, а також жага наживи – суми, які вони стягували з селян, часто в рази перевищували завдані збитки. Можливо, у деяких випадках їх дії були вмотивовані бажанням послабити позиції української влади. Принаймні, у найвищих посадовців Української Держави існувала думка, що розправи з селянами були нічим іншим, як свідомими провокаціями, влаштованими противниками гетьмана з метою збурити проти нього народ^[81].

Забезпечити законність та припинити безлади, вилучити зброю в населення, розслідувати злочини, розшукувати, затримувати і карати порушників (зокрема погромників як із селян, так і з власників маєтків) мали правоохоронні органи Української Держави: поліція (Державна варта, підпорядкована на місцях губернським і повітовим старостам), прокуратура і суди. Однак ці органи, як і власна армія, у гетьманській державі перебували на стадії формування. Особового складу Державної варти, навіть після посилення добровольчими охоронними підрозділами, було

недостатньо для боротьби з масовими порушеннями. За браком власних сил гетьманська влада була змушена покладатись на допомогу австро-угорських та німецьких військ.

Австро-угорські вояки в українському селі, 1918 р.

Для виконання правоохоронних функцій в Україні війська Центральних держав отримали належні повноваження. Згідно з наказами німецького та австро-угорського командувачів (відповідно 27 квітня та 1 червня 1918 р.) в Україні було запроваджене німецьке й австро-угорське військово-судочинство. Командирам військових підрозділів надали право затримувати, судити і карати (навіть страчувати) українських громадян, що скоїли злочини проти австро-угорських та німецьких військ або будь-які тяжкі злочини. Уряд

Української Держави офіційно визнав чинність цих наказів, а також дозволив залучати іноземні війська до заходів з охорони порядку^[82].

Поводячись коректно, правоохоронці досягали позитивного результату. Очевидець подій на Полтавщині згадував: «В наше село карний загін прибув у другій половині березня 1918 р. Командант карного загону скликав загальні збори села і на тих зборах по своїй короткій розмові наказав знести майно. На додаток попередив, що хто здасть те, що взяв, тому буде прощено, а як в кого найдемо самі, то того буде покарано. Такими словами закінчив командант свою розмову і наказав розійтись подумати. З часом були обшуки, дещо познаходили, але нікого не катували, так як тепер деякі люди розповідають про ті жахливі катування. Не чути було про ті „катування“ і в сусідніх селах, межуючих волостей, хоч не можу ручатись за цілу Україну, може де було і таке»^[83].

Проте далеко не завжди дії представників влади були обґрунтованими і правомірними. Якщо в одних випадках правоохоронці діяли належним чином, то в інших – геть навпаки. Заступник державного секретаря Української Держави М. Могилянський у спогадах писав: «Как же держали себя немцы в украинской деревне? Все зависело, конечно, от личного командного состава. Мне пришлось лично наблюдать немцев, бывших на постах в деревне Каневского у[езда], Киевской губ[ернии], которые не вызвали раздражения у населения и не оставили по себе дурных чувств. За все те продукты, которые они брали у населения, они исправно платили и ничем населения не обижали. В других же местах, – я читал об этом ряд подробных донесений и следственных протоколов, – шел прямой, бесстыдный и циничный грабеж»^[84].

Bekanntmachung.

Durch deutsche Feldgerichte sind die Landeseinwohner:

- 1) Fedor Pawlowitsch Iwanow.
- 2) Denis Konstantinowitsch Tjalnow.
- 3) Stepan Romanowitsch Michailitschenko.
- 4) Alexander Grigorjewitsch Berschatsky.
- 5) John Leibowitsch Pikus.
- 6) Michum Jakowlewitsch Daschewsky.
- 7) Peter Jewgenjewitsch Artamow.
- 8) Franz Alexandrowitsch Günther.
- 9) Stanislaus Antonowitsch Stassik.
- 10) Ignat Ossipowitsch Sbardikow.
- 11) Semjon Akimowitsch Selesnjow.
- 12) Wassili Tizofejewitsch Maximenko.
- 13) Pawel Leontjewitsch Maximenko

zum Tode verurteilt worden,

und zwar

a) zu 1 bis 9

weil sie noch nach dem 15. Mai 1918 im Besitze von Waffen betroffen worden sind, mit welchen sie räuberische Überfälle auf Landeseinwohner verübt hatten.

b) zu 10 bis 13

wegen Aufruhr und bewaffneter Angriffe gegen deutsche Truppen.

Die Urteile sind vollstreckt worden.

Charkow, den 26. August 1918.

Der Kommandierende General

Объявление.

Германскими военными судами жителей гор. Харькова:

- 1) Федоръ Павловичъ Ивляновъ.
- 2) Девякъ Константинъ Тальновъ.
- 3) Степанъ Романовичъ Михайличенко.
- 4) Александръ Григорьевичъ Бершадскій.
- 5) Ионъ Лейбовичъ Пикусъ.
- 6) Злыгумъ Яковлевичъ Дашевскій.
- 7) Петръ Евгеньевичъ Артемьевъ.
- 8) Францъ Александровичъ Гюнтеръ.
- 9) Станиславъ Антоновичъ Стасикъ.
- 10) Игнатъ Осиповичъ Хардиновъ.
- 11) Семень Акимовичъ Селезневъ.
- 12) Василій Тимофеевичъ Максименко.
- 13) Павелъ Леонтьевичъ Максименко

приговорены къ смертной казни,

a) 1 до 9

потому что они еще послѣ 15-го Мая 1918 г. имѣли оружіе, посредствомъ котораго производили разбойныя нападенія.

b) 10 до 13

за мителъ и нападенія на германскія войсковыя части.

Приговоры приведены въ исполненіе.

Харьковъ, 26-го Августа 1918 г.

Командующій генералъ

Оповідення про страту партизан

Прагнучи щонайскоріше розв'язатися з обтяжливою і небезпечною справою в селах та повернутись до відносно добре контрольованих міст, іноземні військові та службовці Державної варти часто-густо діяли похапцем, перетворювали охоронні заходи на формальність. Розшук підозрюваних у скоєних злочинах та вилучення незареєстрованої зброї нерідко обмежувались вимогою до мешканців села видати певних осіб та зібрати певну кількість одиниць озброєння. Вироки обвинувачуваним виносили за прискороною процедурою польового судочинства або взагалі в позасудовому порядку. Страти і тілесні покарання часто чинили на місці (хоча в багатьох випадках затриманих забирали до міста).

Військові широко практикували колективні покарання. Репресивним актам арміїці і варта надавали показового характеру, намагаючись залякати селян, щоб надалі у них і гадки не виникало про непокору.

До несправедливих і вкрай жорстоких репресій додавалося здирництво. Як колективне покарання військові застосовували стягнення з громад великих штрафів (так званих контрибуцій). Крім штрафів військові й варта вилучали кошти для відшкодування власникам великих господарств, які постраждали від погромів. Стягнення іноді сягали кількох сотень тисяч карбованців. Також іноземні війська реквізували продовольство. Непоодинокими були відверті грабунки – солдати і вартові нищили по селянських хатах, забираючи усе, що впадало в око.

Мародерство в українському селі

Примусове вилучення іноземними військами продуктів харчування (за цінами, нижчими від ринкових, або взагалі безплатно), а також фуражу, коней, худоби розпочалося ще в лютому-березні 1918 р. і тривало весь час. Така практика попри повну незаконність (заготівлю продовольства могли здійснювати лише відповідні українські установи) значно поширилась, особливо в зоні дислокації австро-угорських частин. Так, 28 березня 1918 р. комісар Проскурівського повіту скаржився губернському комісару Поділля: «Австрійські війська поводяться дуже кепсько як з нашою адміністрацією, [так і] з нашими селянами [...]. Поступають багато дуже жалоб від селян, що австрійські війська останнє забирають і не буде навіть чим обсіяти поля. Ніякі дипломатичні розмови з їхнім начальством не помагають, а говориться ними одне, а робиться друге. Селяни дуже хвилюються»^[85].

Вилучення продовольства і стягнення штрафів, що їх зазвичай розглядають як один із методів політики Центральних держав щодо України з метою забезпечення експорту, насправді часто-густо були приватними оборудками офіцерів, котрі в такий спосіб наповнювали власні кишені. Службові зловживання були характерні і для німецьких, і для австро-угорських військ, хоча в останніх порушень було набагато більше. Солдати й офіцери за гроші пропускали порушників через кордон Української Держави, відпускали в'язнів з-під арешту, продавали зброю й амуніцію, займались контрабандою і спекуляцією. Корупція і брак дисципліни значно знижували ефективність збройних сил як охоронців ладу^[86].

Далекими від ідеалу були й українські правоохоронні органи. Поряд з порядними людьми і компетентними фахівцями на державній службі перебували геть непридатні для неї особи. Так, серед причин незадовільного стану із забезпеченням порядку в Подільській губернії її керівник відзначав і таку: «абсолютно неможливо підібрати надійних елементів, а ідуть у варту лише ті, хто думає забезпечити себе незаконним шляхом»^[87].

Ще раз наголосимо: зловживання й ексцеси не були повсюдним явищем. Статистика порушень відсутня, і цілком вірогідно, що йдеться про крайні випадки, які «зовсім не були характерними для життя більшості сіл, де люди були зайняті власними повсякденними турботами»^[88].

Найпоширенішим зловживанням, від якого, очевидно, постраждала більшість сільських районів України, було примусове вилучення продовольства. Однак хибним є твердження про те, що реквізиції охопили всі села без винятку. Так, 8 вересня 1918 р. староста Київської губернії запропонував своїм підлеглим надати відомості про реквізиції, здійснені військами Центральних держав під час вживання заходів з охорони порядку. 17 вересня староста Таращанського повіту повідомив: «Ніяких жалоб від селян за реквізоване у їх майно германською та австрійською владою до мене не поступало». 20 жовтня надіслав відповідь староста Радомишльського повіту: «В Чернобыльском районе во время разоружения населения и установления порядка случаев бесплатной реквизиции имущества у последнего германскими и австрийскими войсками не было»^[89].

Не слід перебільшувати й розмах репресивних заходів у період Гетьманату. Загальні дані про кількість підданих покаранню відсутні, є лише фрагментарні. Встановлено, наприклад, що у липні 1918 р. в межах Катеринославської губернії австро-угорськими військовими було страчено 145 осіб^[90].

Це дуже багато, але не означає, що не було «жодного села, де б німці і українські поміщики пощадили хоча б одного селянина»^[91].

Командування австро-угорських та німецьких військ в Україні застерігало своїх підлеглих від застосування надмірних і необґрунтованих репресій, нагадуючи, що війська перебувають у дружній країні^[92].

Часто представники правоохоронної системи Української Держави проявляли інертність, що становило ще одну ваду цієї системи.

Бажання вирушати під кулі в бунтівливі села у захисників закону було небагато. Показовим було становище у Гайсинському повіті в травні-червні 1918 року. Обійнявши посаду в перших числах травня, повітовий староста знайшов повіт у цілковитому безладді. Селяни чинили руйнації («продолжают разрушать владельческие постройки, расхищают остатки уцелевшего движимого имущества, уничтожают казенные и частновладельческие леса и озимые посевы»). Звернені до української й австрійської комендатур прохання старости про допомогу залишались без відповіді («гласом вопиющего в пустыне»). Доповідь повітового старости очільнику Подільської губернії свідчила про роздратування: «Правда, команды 30 австрийского полка посылаются изредка в уезд для разоружения населения, но такие командировки скорее носят характер приятной прогулки по уезду, ибо, прибыв в село, команды эти, побыв там не более двух часов, ограничиваются только словесным требованием возврата оружия и, получив несколько винтовок, переходят в другое село, не обмолвившись даже словом о возврате разграбленного имущества». Два місяці по тому ситуація в Гайсинському повіті залишалась без змін. 23 червня 1918 р. повітовий староста знову скаржився на бездіяльність військ: «Несмотря на мои многократные просьбы австрокоманда бездействует, почему население совсем не разоружено»^[93].

Ерцгерцог Вільгельм і Українські січові стрільці, с. Грузьке Херсонської губернії, 1918 р.

Замість розбороняти учасників громадянського конфлікту війська Центральних держав і українські правоохоронці нерідко ставали на бік одного з них. Найчастіше вони підтримували великих землевласників проти дрібних: на прохання поміщиків, оминаючи примирні комісії, стягували з селян компенсацію за зруйновані маєтки. Зазвичай це був іще один прояв корупції – частина сплачених селянами грошей ішла до кишені посадовця, який здійснював стягнення^[94].

Велику підтримку австро-угорські і німецькі військові надавали німцям-колоністам. У їхніх селах офіцери організували загони самооборони, проводили навчання, роздавали зброю. Відновлюючи свої майнові права, колоністи за допомогою військ Центральних держав карали учасників погромів^[95].

Підрозділи з українців-галичан у складі австро-угорського контингенту в Україні, навпаки, часто-густо боронили інтереси селян.

Оркестр Українських січових стрільців виступає перед селянами поблизу Миколаєва, 1918 р.

Невдоволення з боку власників великих господарств і уряду Української Держави викликала діяльність Українських січових стрільців та їх командира ерцгерцога Вільгельма, родича австрійського імператора. За згодою ерцгерцога, який претендував на український престол і був зацікавлений у прихильності українського селянства, стрільці не лише відмовлялись від участі у каральних заходах у селах, а й перешкоджали у цьому іншим австро-угорським частинам^[96].

У спогадах Вільгельм стверджував, що попри наказ вищого командування відмовився брати участь у придушенні повстання в Звенигородському повіті^[97].

Ерцгерцог навіть відверто виявляв симпатії до повстанців, зокрема до Н. Махна. Начебто якимось на зауваження, що Махно, власне, є бандитом, Вільгельм відповів: хіба мої предки, засновники австрійського імператорського роду, були не такими самими?^[98]

Через утиски і зловживання у суспільстві уявлення про «німця» і про гетьманського посадовця з'єднувались в образ кривдника та пригноблювача. Уникаючи спільної відповідальності, кожна зі сторін прагнула відмежуватись від ексцесів, скоєних іншою, а також від звірств, які чинили в селах приватні каральні загони. Приміром, 30 липня 1918 р. у листі до подільського губернського старости ольгопільський повітовий староста запевняв у своїй цілковитій непричетності до карального екстремізму, від якого страждало населення повіту: «Карательных отрядов по уезду я не посылал, контрибуции на села не накладывал, и подобные действия в мою программу управления уездом никогда не входили. Австрийские войска самостоятельно, без моего не только согласия, но и без ведома, время от времени посещают деревни с целью их разоружения, причем применяют артиллерийскую стрельбу, от которой происходят пожары с человеческими жертвами, и налагают контрибуции, размеры коей доходят до 60 тыс. рублей»^[99].

Кожен із двох центрів влади (гетьманська адміністрація й іноземне командування) дорікав іншому з приводу його вад і докладав зусиль, щоб позбутись власних. Зокрема, долаючи корупцію серед підлеглих, австро-угорське командування вдавалось до різних заходів, часом відверто безглуздох. Так, у серпні 1918 р. вийшов наказ командувача, звернений не до підпорядкованих йому військовослужбовців, а до єврейського населення України. Звинувативши «темні елементи» серед єврейства у тому, що вони схилили австро-угорських вояків до скоєння злочинів, командування погрожувало «виключними заходами» єврейській спільноті в цілому^[100].

Добре усвідомлюючи, що знизити рівень напруги у суспільстві зможе невідкладне проведення аграрної реформи, австро-угорські і

німецькі представники тиснули на уряд Української Держави, вимагаючи пришвидшити роботу над аграрним законопроектом. Навіть імператор Вільгельм II говорив про це гетьману під час його візиту до Німеччини. Австро-угорське командування у серпні 1918 р. спробувало самостійно організувати продаж поміщицької землі селянам. Командирам австро-угорських частин було доручено усіляко спонукати до цього великих землевласників^[101].

Зрештою, цих зусиль виявилось замало. Основні недоліки внутрішньої політики Гетьманату – зволікання із земельною реформою на користь селянства, свавілля карателів і недостатньо висока спроможність силових структур – залишались неподоланими. Член Ради міністрів Української Держави В. Рейнбот зазначав у спогадах: «Но время шло, а украинская государственность не укреплялась. Основание для ее создания имелось налицо и выбрано было правильно – хлебробы, но нужно было укрепить это основание образованием многочисленного класса земельных собственников, и вот это не было осуществлено. [...] С парцелляцией крупной земельной собственности не торопились, армии создать не успели (может быть, и нельзя было поспеть), а успели восстановить против себя сельское население действиями летучих отрядов опричнины»^[102].

Таким чином, державна влада в Україні створила умови для зростання і загострення протестних настроїв у селянському середовищі. Завдяки політичним прорахункам уряди УНР і Української Держави збільшили кількість незадоволених і підвищили рівень невдоволення. Первісний план заспокоєння країни був цілком раціональний: відокремити від основної маси селянства і знешкодити злісних порушників, а більшість сільського населення умирити, задовольнивши його життєві потреби, – багатшим селянам дати додаткову землю, бідніших вивести зі сфери сільського господарства, запропонувавши їм заробіток в інших галузях економіки або за кордоном. Однак державній владі не вдалося забезпечити збалансоване поєднання реформ і репресій. Реформи

не відбулися – селяни не отримали землю, більше того – втратили частину грошей і майна внаслідок реквізицій і стягнення штрафів. Репресії виявились неефективними – частина винних у скоєнні злочинів unikла покарання і постраждало багато невинних.

Суспільну основу антигетьманського руху серед селян становили противники курсу на відновлення великого землеволодіння і жертви ексцесів, вчинених за участі або за потурання представників влади. Змушені повертати привласнені землі й інше загарбане майно, втративши частину власних статків внаслідок реквізицій і стягнення штрафів, зазнавши покарань, образ і принижень, мешканці багатьох сіл ставились до гетьманського уряду та його іноземних союзників вкрай вороже. Протягом літа й осені 1918 р. кількість ексцесів зростала, з ними більшала кількість скривджених і, відповідно, неприхильних до влади. Г. Колос, один із керівників антиурядового руху на Катеринославщині, згодом визнавав, що до травня 1918 р. селян було не так просто підняти на активний протест, але потім їх настрої змінились. Колос писав у спогадах: «Возврат земли помещикам задел за самое больное место крестьянство. До этого времени некоторые более отсталые крестьяне говорили: „Нехай деруться, кому хочеться власти, а наше діло маленьке – нам би земельки побільше“. А когда эту-то земельку им приказали отдать, да к тому же начали порки давать и контрибуции заставили платить, то тут мужички заговорили иначе»^[103].

Серед селянства політикою гетьмана були невдоволені головним чином найбідніші прошарки, що зазіхали на поміщицьку землю. Однак підстави для обурення були й у заможних селян. З приводу штрафів, які німецькі частини стягували в селах, прокурор Київського окружного суду 16 листопада 1918 р. зазначав: «Все эти „контрибуции“ вносят сильное ожесточение в среду сельских жителей и, падая своей тяжестью на наиболее зажиточный и консервативный элемент деревни, отталкивают последний от создающегося правового строя и создают благоприятную почву для развития революционных и повстанческих движений»^[104].

Більшу частину сільського населення, за спостереженнями урядовців, турбував лише власний добробут, до державних і політичних проблем як таких більшості було байдуже. У доповіді керівництву Державної варти про справи у Херсонській губернії на початку липня 1918 р. зазначалось: «Отношение крестьянского населения к австрийцам пока трудно определить: они не отдают себе ясного отчета в целях прихода на Украину австрийцев и задач, ими преследуемых. Больше всего их волнуют разговоры, что австрийцы будут реквизируют хлеб первого урожая»^[105].

Коли справді військові почали вилучати зерно, селяни на Херсонщині були ладні підкоритись будь-якій владі, здатній це припинити, наприклад російським монархістам. 20 липня 1918 р. співробітник варти констатував: «Деревенский люд глубоко убежден, что в России существует царь, но правительство [Української Держави] и немцы это скрывают. Второй слух, что во главе с великим князем Николаем Николаевичем, а другие говорят с Михаилом Александровичем уже бьют австро-германские войска, идут на выручку украинскому народу, ожидая с их стороны помощь для свержения австро-германцев»^[106].

Однак окрім селян, які були неприхильні до гетьмана виключно через порушення їх майнових прав, у селах знаходились і політично ангажовані люди, яких гетьманський режим не влаштовував, оскільки не був соціалістичним і не був, як вважали прихильники УНР, які звинувачували гетьманців у проросійських симпатіях, справді українським.

Яка ж частка селян була готова зі зброєю в руках боротися проти уряду гетьмана? П. Скоропадський вважав, що таких було небагато. У спогадах він визнавав: «Пока власть правительственная не была еще налажена, помещики этим пользовались и всякими неправедными путями выколачивали деньгу из крестьян. [...] Наконец, немцы и, особенно, австрийцы далеко не вели политику, способную привязать к себе жителей Украины. [...] Все это было отвратительно, но дело в том, что, несмотря на все эти отдельные

факты, народу жилось лучше в общем, нежели раньше и позже, так как все-таки была какая-то власть и намечался порядок. Всякий хозяин знал, что он может выйти на свое поле и что результат работ будет его; он знал, что никакие набеги на его дом разрешены не будут и т. д. И вот почему только бездомная голытьба участвовала в восстаниях Петлюры и Шинкаря»^[107].

Партизанський полк Таращанського повіту Київської губернії

Голова держави у своїх оцінках спирався на доповіді підлеглих і повідомлення союзників. І ті, і інші були переконані, що у гетьмана залишилось чимало прихильників у селах, а серед його противників далеко не всі готові брати до рук зброю. Наприклад, 6 липня 1918 р., у розпал Звенигородського повстання, начальник Особливого відділу при штабі гетьмана у рапорті керівництву констатував: «По словам осведомителей, 80 % населения Звенигородского уезда относилось крайне несочувственно к происходившим беспорядкам»^[108].

За спостереженнями начальника Державної варти 1-ї дільниці Київського повіту, на початку липня 1918 р. населення його дільниці

поділялось на три категорії: «1) хлеборобов-собственников, насчитывающихся до 40 %, которые желают восстановления порядка и твердой власти [...]; 2) группу населения до 30 %, совершенно безучастно относящихся к происходящим событиям, и 3) крестьян безземельных, рабочих и евреев, которые относятся ко всему происходящему с затаенной враждебностью»^[109].

Приблизно так само оцінювали чисельність своїх ворогів серед селянства представники німецького командування. У наказі командувача німецькими військами в Україні у травні 1918 р. зазначалося, що країну тероризують близько 10–12 % селян^[110].

Отже, гетьманські урядовці та їхні іноземні союзники були впевнені у підтримці більшості населення України і вважали, що саме в інтересах цієї більшості мають знешкодити відносно малочисельних «ворохобників». Характеризуючи становище в одному з повітів Чернігівській губернії, голова її адміністрації указував: «анархические [т. е. антиправительственные] элементы в действительности представляют собой незначительную часть населения уезда, доказательством чего [могут] служить, во-первых, то обстоятельство, что все известные в уезде вооруженные банды выражаются, самое большее, в нескольких сотнях человек, и, во-вторых, то, что руководители восстания оказались вынужденными прибегнуть к принудительной, под угрозой смерти, мобилизации в свои ряды мирного населения, причем мобилизация эта видимых результатов пока не дала и во многих случаях окончилась бегством мобилизуемых. Все остальное население уезда давно утомлено анархией и ждет того спокойствия, которое обеспечивает физическое существование и мирный труд. Эта часть населения отнеслась к приходу германцев в Украину с сознательным спокойствием и надеждой на то, что внешняя организованная военная сила скоро победит анархию и принесет мир. Свою лояльность эта часть населения доказала тем, что по первому приказу германского командования она сдала свое оружие и со

своими многочисленными жалобами она обратилась к германцам, ища у них защиты»[\[111\]](#).

Партизанський загін кіннотників

Основна маса противників гетьманського уряду серед селянства, навіть люди, охоплені люттю або доведені до відчаю, братись за зброю в більшості випадків не поспішали. Легальним засобом домоглись покарання кривдників і захисту власних прав було звернення до органів влади. Далеко не в усіх випадках, але все ж таки скарги були дієвим засобом відновлення порушених прав. Зокрема, реагуючи на звернення з приводу реквізицій, керівництво Української Держави восени 1918 р. заявило про намір компенсувати з державних коштів збитки, завдані громадянам під час вживання військами Центральних держав заходів з вилучення зброї та припинення порушень громадського порядку[\[112\]](#).

Партизанський загін с. Карабинівка Катеринославської губернії під командуванням Д. В. Бузюна, 1918 р.

Зважившись на активний протест, селяни найчастіше виражали його поза методами збройної боротьби – ігнорували заклики до укладання примирних угод з поміщиками, відмовлялись обробляти угіддя маєтків як наймані робітники, нищили поміщицькі посіви і ліси (але не відкрито, як раніше, а нишком), приховували продовольство і зброю. Захоплені в маєтках речі, за свідченням учасника подій, «закопували в землю, вкидали в річку, в криниці, а що надавалось до паління – просто палили»^[113].

Щоб не втрачати зерно під час реквізицій, селяни годували ним худобу або виробляли з нього горілку. З травня 1918 р. уряд Української Держави та командування військ Центральних держав видавали нормативні акти про примусове залучення селян до польових робіт у маєтках та про посилення відповідальності за знищення посівів і за самогоноваріння.

Партизанський загін Павлоградського повіту Катеринославської губернії

Отже, навіть ту частину селянства, яка відчувала ворожість до уряду, було не так просто втягнути в антиурядову збройну боротьбу. Масові сутички виникали здебільшого тоді, коли учасники повстання були впевнені у перемозі. Найбільшими були повстання травня-липня 1918 р., коли відбувалося становлення гетьманської державної системи і діячам попередніх режимів (українського республіканського і радянського) здавалося, що в гетьмана немає надійних сил і широкої підтримки в суспільстві, що варто в будь-якому з регіонів розпочати виступ, як до нього відразу ж приєднається усе місцеве населення, а слідом спалахне вся країна. Саме ця думка надихала ініціаторів і ватажків Звенигородського повстання червня-липня 1918 р. [\[114\]](#), яке стало найбільшим з усіх антиурядових збройних виступів проти влади гетьмана П. Скоропадського.

Виступ також міг початись стихійно, коли його учасники, піддавшись пориву, просто не думали, якою загрозою для них це може бути. Прикладом події, яка мало не завершилась нападом селян на військових (проте завершилась нападом військових на селян і мала трагічні наслідки), є випадок у містечку Вербовець на Поділлі 12 серпня 1918 року. Ця подія, на відміну від багатьох інших, про які збереглося обмаль інформації, відома в деталях завдяки матеріалам слідства. Містом рухався обоз із зерном під охороною австро-угорських солдат. Коні були втомлені, і солдати спробували відібрати кілька підвід у людей, які приїхали до Вербовця на базар. У справу втрутився місцевий мешканець Парфеній Самборський: підійшовши, він звернувся до солдатів німецькою. Спілкування поступово перейшло в суперечку, і один із солдатів раптом вдарив Самборського прикладом гвинтівки. Побиття, до якого долучилося ще кілька солдатів, збурило натовп. Люди посунули на арміяців, і ті розпочали стрілянину, під час якої вбили свого товариша, солдата, який стояв між ними і натовпом, та завдали поранень мешканці села Стара Гута Вікторії Мержвінській і мешканцю села Маціорського Андрію Кучерявому (за дві години він помер у лікарні). Натовп розбігся. Забравши тіло загиблого товариша, солдати покинули Вербовець^[115].

Страта учасників повстання у с. Каніж Херсонської губернії, 1918 р.

Усього в селах України протягом 1918 р., за попередніми даними, сталося близько 600 антиурядових збройних виступів^[116].

Усі повстання, що розпочались до осені 1918 р., було придушено. До мешканців сіл, які влада вважала причетними до заворушень, було застосовано жорстокі репресії. Арміїці палили селянські оселі (наприклад, у Ялтушкові на Поділлі в серпні 1918 р. так згоріло півсела – понад двісті хат: «солдаты ходили по селу и с чисто немецкой аккуратностью поджигали каждый второй дом»^[117]), влаштовували масові побиття різками, вдавались до катувань. Відбувались показові страти. Зокрема, у Канежі Єлисаветградського повіту в червні 1918 р. після придушення повстання було страчено 117 осіб, вісьмох з яких карателі повісили на крилах вітряків^[118].

Окрему категорію учасників протиурядового руху являли собою члени партизанських загонів. Деякі з цих формувань діяли ще з початку 1918 р., але більшість утворилась уже в гетьманський період, частково з членів загонів і банд 1917 – початку 1918 р. та з учасників повстань весни-літа 1918 року. Частина складу партизанських загонів була з місцевих, частина потрапила до Української Держави з-за кордону – з радянської Росії, уряд якої організував масове засилання таких людей. Через російсько-український кордон до Української Держави потрапляли і вже сформовані загони. За приблизними підрахунками, в Україні 1918 р. діяло не менше ніж тисяча партизанських загонів і груп^[119].

Керівне ядро формувань, що вели проти уряду збройну боротьбу, було за складом здебільшого неселянським. Командування військ Центральних держав було переконане, що частину озброєних груп утворили й очолювали агенти Антанти. Однак у більшості випадків організаторами повстань і ватажками партизанських загонів були діячі УНР і радянські активісти (яких, утім, іноземні союзники гетьмана часто теж зараховували до агентів Антанти, вважаючи, що радянський уряд пов'язаний з нею). Так, у доповіді службовця Державної варти 6 липня 1918 р. щодо ситуації у Херсонській губернії зазначалось: «Есть еще [...] категория населения, но сравнительно незначительная, это бывшие члены всяких советов и комитетов, лица, так или иначе причастные к бывшим властям и

изыскивавшие для себя пользу из нее [власти], они, не желая расставаться со своим положением, иногда открыто выступают и заявляют о непризнании существующей власти. К этой категории примыкают также преступный элемент, выпущенный из тюрем, а также лица, воспитанные на митингах. Эта категория лиц, фанатически настроенная, организована и хорошо вооружена, а потому терроризирует и запугивает умеренную часть населения, ведя попутно агитацию»^[120].

Крім прикордонних із Росією регіонів, де активними були більшовики, ініціаторами повстань в Україні 1918 р. здебільшого виступали члени українських соціалістичних партій, головним чином представники лівого крила УПСР^[121].

Політичні активісти, які діяли в селянському середовищі, зазвичай до нього безпосередньо не належали, але мали з ним особисті зв'язки. Показовою тут є постать Н. Махна. Виходець із селянської родини, він іще в юнацькі роки покинув сільську працю (оскільки «попал в компанію експропріаторов, носивших модную тогда кличку анархистов»^[122]), однак після тюремного ув'язнення у 1917 р. повернувся до рідного Гуляйполя, обравши його осередком своєї політичної діяльності.

Політичному функціонеру без певної приналежності до українського селянства було непросто налагодити з ним взаємодію. Більшовики, активні в русифікованих містах, у селах стикалися з труднощами через переважаючі у своїх рядах росіян і євреїв та брак українців. Член більшовицького осередку у Звенигородці Г. Герасун наголошував у спогадах, що спроби міської партійної організації поширити вплив на села зазнали невдачі саме через недовіру селян до агітаторів-неукраїнців^[123].

Іще одну частину керівників і рядових учасників антиурядового руху становили люди, які не належали до певної політичної організації, але поділяли її гасла. Наприклад, повстання у Кукавці (серпень 1918 р.) очолив мешканець села Серби Могилівського

повіту Пастухов, який був пов'язаний з українськими есерами Могильова-Подільського й напередодні виступу, за даними слідчих органів, їздив «за інструкціями в Одесу»^[124].

Партизанський загін Городнянського повіту Чернігівської губернії

До політичних активістів у складі повстанських загонів приєднувались особи, які походили з селянського середовища, але певний час перебували поза ним і не змогли інтегруватись у нього знову, зокрема фронтовики Першої світової війни. Також до партизан долучались люди, які втратили оселі через репресії карателів. У липні 1918 р. німецьке командування заборонило військам палити села під час екзекуцій, оскільки це лише створювало безхатченків, яким більше нічого було втрачати і які поповнювали партизанські загони^[125].

Ще одна складова повстанських загонів – це представники селянства, але не загалу, зануреного у турботи про сім'ї і господарства, а особливих груп у сільських громадах. Серед них

переважали «особи без зобов'язань» – без родин, без постійного заняття, без статків: неодружена молодь, біднота, маргінали. Саме такий склад цих загонів фіксували урядовці Української Держави. Наприклад, у Сквирському повіті в серпні 1918 р., за даними прокуратури, «масса мятежников главным образом состояла из местного населения, преимущественно из молодежи и бывших солдат»^[126].

Полтавське губернське керівництво доповідало у міністерство внутрішніх справ Української Держави: «Банды, прибывающие в Переяславский уезд, состоят из разного сброда, уголовных преступников и разных солдат, кроме того, к ним присоединяются некоторые жители сел, через которые продвигаются эти банды»^[127].

4 липня 1918 р. прокурор Єлисаветградського окружного суду стосовно складу незаконного угруповання, що тероризувало Єлисаветградський повіт, повідомляв: «Из людей, потерявших всякое понятие о нравственных принципах, не связанных никакими узами с землей и собственностью»^[128].

Серед мотивів, що спонукали людей брати участь у повстаннях і приєднуватись до партизанів, були не лише політичні. Учасники повстань і члени партизанських загонів нерідко чинили грабунки. Прокурор Київського окружного суду в доповіді міністру юстиції Української Держави про повстання у Сквирському повіті підкреслив характерну деталь: бійці загону, який 11 серпня 1918 р. намагався захопити Сквиру і був розбитий німецькою частиною, мали при собі мішки для майна, яке сподівались роздобути в місті^[129].

Часто політичні гасла тільки приховували суто кримінальний характер діяльності озброєних груп. Провести межу між кримінальними формуваннями й антиурядовим політичним підпіллям часто було неможливо – вони мали подібний склад, спільних ворогів (урядові охоронні сили), головним чином нападали на маєтки, хутори заможних селян, потяги. Знаменно, що одним з

перших епізодів махновщини як антигетьманського руху влітку 1918 р. стало пограбування банку^[130].

Крім бажання вибороти владу, помститись за образи, звести особисті рахунки, стати відомим і значущим та/або збагатитись для багатьох учасників підпілля існувала ще одна важлива спонuka – жага гострих відчуттів, азарт. Читаючи спогади повстанських ватажків, часом важко позбутись враження, що підпільна діяльність була для них своєрідною грою. Багатьох людей боротьба проти уряду приваблювала як пригода – ризикована, небезпечна, але з непоганими шансами на успіх, адже з огляду на слабкі місця правоохоронної системи Української Держави можна було тривалий час залишатись на волі. Як приклад наведемо розповідь М. Нікітина-Макарова, одного з керівників більшовицьких партизанських формувань на Півдні України. Улітку 1918 р. очолюваний ним загін з 25 партизанів напав на маєток поблизу села Карлівка на Полтавщині, у якому, за їхніми відомостями, перебував гетьман П. Скоропадський. Захопити «ясновельможного» – це як виграти головний приз. Здавалось, варто було ризикнути. Попри очікування пригода завершилась невдачею. Виявилось, що маєток мав добру систему оборони. Панський будинок оточувала висока стіна. Нападники здолали огорожу, однак захопити будинок так і не змогли. Офіцер, якого партизани помилково вважали Скоропадським, особисто стріляв у них із кулемета. Бій із охороною маєтку тривав три години. Кількох нападників було вбито. Отримавши повідомлення про наближення німецького підрозділу, партизани відступили^[131].

Повстання і партизанські рейди супроводжувались численними жертвами. Так, у червні 1918 р. на теренах Єлисаветградського повіту загинули 150 великих землевласників^[132].

Повстанці нерідко катували своїх жертв. Відомі випадки єврейських погромів^[133].

Таким чином, основний склад повстанських загонів утворювали переважно активісти і переконані прихильники опозиційних до уряду Української Держави політичних сил, а також представники маргінальних спільнот – люди, яким нічого було втрачати, або такі, що були здатні все кинути заради помсти, грошей, слави чи в пошуках пригод. Таких людей було відносно небагато. У більшості партизанських груп нараховувалося кількадесят осіб або й того менше – відомо про групи чисельністю 7–10 осіб^[134].

Чисельність найбільшого в австро-угорській зоні дислокації протиурядового збройного формування – загону Махна – на початку листопада 1918 р. становила близько тисячі бійців^[135].

Чисельність повстанців була значно більшою. Повстання з центром у селі Каніж здійснили близько 700 осіб^[136].

Кукавське повстання розпочалося 14 серпня 1918 р. за участі приблизно 200 осіб (загальна кількість учасників, можливо, дорівнювала 10 тис. осіб^[137]). Найбільшим було Звенигородське повстання: за різними оцінками, у ньому брали участь від 6 до 40 тисяч осіб^[138].

За приблизними підрахунками, загальна кількість повстанців і партизанів в Україні наприкінці літа 1918 р. сягала 80 тисяч осіб^[139].

Навряд чи ватажків повстанських загонів 1918 р. можна розглядати як виразників і захисників інтересів селянства, хоча самі себе вони зображали саме такими. Прагнучи повалити уряд і отримати владу, керівники підпілля використовували антиурядові настрої сільського населення. Частина селян розглядала повстанців як знаряддя послаблення або усунення режиму, яким була невдоволена, і надавала їм підтримку. Партизани мали в селах відданих прихильників і «співчуваючих». У певних місцевостях повстанців, можливо, підтримувала більшість селян.

Але водночас багато селян ставилися до діяльності антиурядових загонів без прихильності або й вороже. Часто сила повстанців трималась не стільки на симпатіях населення, скільки на страху. М.

Могилянський зазначав: «Украинские крестьяне, собственники земли, особенно зажиточные, а таких на Украине было весьма много, были поголовно против опасных затей социализации [...], но, боясь мести, молчали и не возражали против сознаваемого озорства и безобразий: раздела скота, хлеба помещичьих экономий и пр. Когда мне лично приходилось беседовать с теми из них, кого я знал с детства, они потихоньку признавались: „Мы бы вам всех их выдали, смутьянов и грабителей, только на одном условии: чтобы они больше к нам не вернулись“. Боязнь мести определяла весьма многое в отношении к происходившей кругом анархии»^[140].

З цим погоджувались і інші представники адміністрації Української Держави. 28 вересня 1918 р. у доповідній начальник освідомчого відділу при чернігівському губернському старості стверджував: «Заможний клас побоюється тих зграй розбійників, на які розбилися рештки повстанських банд і які переховуються у лісах. Населення ж малозаможне хоч і співчуває більшовизму і повстанському рухові, проте побоюється сили німецької зброї та нещадності репресій німецьких властей. Нині й ця частина населення озлоблена проти бандитів, тому що їй доводиться відповідати перед німецькими військами за діяльність банд. Населення, однак, особливих послуг у справі пошуків учасників бунтарського руху не надає, тому що, з одного боку, боїться помсти розбійників, а незаможний клас до будь-яких розпитувань ставиться підозріло і тримається замкнуто, побоюючись, очевидно, можливості певних неприємностей»^[141].

Звірячі розправи з мешканцями маєтків, німцями-колоністами та «куркулями», докладно описані у спогадах Махна і махновців, мали на меті не лише помсту кривдникам і знешкодження найактивніших ворогів, зокрема з селян, а й насадження атмосфери страху, були спробою сподобатись постраждалим від утисків влади і приструнити її прибічників.

Розвитку партизанського руху сприяла відносна слабкість правоохоронної системи Української Держави. Об'єктивно для

здійснення правоохоронних функцій у розбурханій країні наявних у гетьмана сил було замало. Три українські губернії, зайняті австро-угорськими військами, за площею майже дорівнювали австрійській частині Австро-Угорщини, одна лише Катеринославська губернія була розміром як Чехія. Представники австро-угорського командування в Україні згодом нарікали у спогадах, що ефективно контролювати таку велику територію з чисельним населенням за допомогою тільки 120 тисяч вояків було вкрай складно^[142].

Крім того, як уже зазначалось, правоохоронна система Української Держави мала суттєві вади: процвітали корупція, службове недбальство, бездіяльність. За таких умов уряд зміг придушити збройні виступи, однак знешкодити усі партизанські загони йому не вдалося. Маючи вірних людей у селах і схови в лісах, добре налагодивши розвідку і зв'язок, партизанам вдавалось тривалий час уникати переслідування. На користь їм був навіть той відносний порядок в Україні, який забезпечили гетьманські охоронні служби й іноземні війська^[143].

Якщо після повалення гетьманського режиму за країну боролись відразу кілька урядів з арміями та адміністративними апаратами, то в 1918 р. ворог у антиурядових сил був лише один – гетьманська влада з її власними й іноземними силовими ресурсами. З одного боку, це позбавляло можливості лавірувати між конкурентними урядовими машинами, підкорятись одній, щоб не бути розчавленим рештою, отримувати харчі і зброю, але з другого – можна було зосередитись на боротьбі з одним-єдиним супротивником і не боятись інших загроз.

Величезну роль у розвитку внутрішнього конфлікту в гетьманській Україні відіграла ліворадикальна пропаганда. Навіть за наявності об'єктивних підстав для невдоволення перехід в активний протест потребував певних установок: невдоволені мали бути переконані у своєму праві на збройний опір, нехтувати альтернативами (наприклад, зверненням зі скаргою на порушення своїх прав до суду), твердо розраховувати на успіх. Агітаційна діяльність учасників

революційного підпілля поширювала такі установки. Деструктивна, руйнівна ідеологія ліворадикальних політичних сил із їх закликами до знищення старого світу надавала насильницьким діям обґрунтування і виправдання, возвеличувала їх і освячувала. Цьому ж сприяли установки козацького міфу – прибічники усіх політичних таборів, навіть анархісти і більшовики, радо уявляли себе нащадками запорожців або новітніми гайдамаками, носіями волелюбних традицій українського народу.

Гетьманські урядовці й іноземне командування добре розуміли значення підривної агітації. На перше місце серед своїх ворогів усередині країни вони зазвичай ставили саме «підбурювачів», вважаючи, що без їх діяльності збройні виступи не набули б такого розмаху. Державні службовці Української Держави усвідомлювали, що успіх агітації у більшості випадків визначався об'єктивними причинами для невдоволення. Наприклад, херсонського губернського старосту влітку 1918 р. непокоїло не лише проведення австрійськими військами незаконних реквізицій, а й їх негативний вплив на суспільні настрої. Староста наголошував: «Таким выгодным фактом воспользуются все агитаторы для внушения недовольства населению действиями правительства»^[144].

Водночас у державній адміністрації існувало переконання, що вправний підбурювач може влаштувати збурення «з нічого», без будь-яких дійсних передумов.

Восени 1918 р., з початком виведення військ Центральних держав з території Української Держави, партизанських загонів в Україні побільшало і вони стали значно активнішими. Гетьманський уряд поступово втрачав контроль над повітами, і врешті-решт дійшло до того, що повстанці за всією формою проводили каральні експедиції у ворожі їм села. М. Набока, учасник більшовицького підпілля у Павлоградському повіті, згадував: «На рассвете 25 октября отряд, насчитывавший 90 человек личного состава, выступил из д[еревни] Николаевка, держа направление на немецкую колонию Александровку [...]. Подойдя к колонии Александровке, отряд был

оставлен возле ставка вместе с начальником штаба, а Будинский, Набока и Кучерявый Ефим пошли в колонию Александровку, где зашли на квартиру старосты колонии [к] немцу колонисту Эпп[у] и [...] предложили в ультимативной форме в течение одного часа собрать имеющееся у колонистов оружие и сдать отряду, [так как] в противном случае будет применено оружие и могут пострадать невинные». Підкорюючись примусу, мешканці Олександрівки виконали ці вимоги^[145].

Отже, антиурядовий рух поза містами в Україні 1918 р. можна назвати селянським лише з суттєвими застереженнями. Невдоволені політикою гетьмана становили тільки деяку частину сільського населення. Боротись проти гетьманців зі зброєю в руках погоджувалась також невелика частина з цих невдоволених. Більшість з них не належала до власне селян – тобто власників дрібних сільських господарств. Участь у збройних виступах і партизанських діях переважно взяли особи, певним чином пов'язані з селянством (наприклад, вояки або партійні діячі селянського походження), та представники маргінальних груп усередині селянства. Учасники антиурядових збройних формувань представляли не загал селянства, а зазвичай лише самих себе, хоча частина селян, невдоволена урядом, якоюсь мірою їх підтримувала і погоджувалася з деякими їхніми гаслами і вимогами. Діяльність антиурядових збройних формувань намагались використати для повалення уряду Української Держави прихильники двох попередніх влад – більшовицької й української республіканської. Саме їх діячі стали організаторами і керівниками більшості таких загонів. Інтересами і потребами селянства опозиційні гетьману політичні сили переймались лише настільки, наскільки це допомагало виконати їх основне завдання – повернути собі владу і здійснити свої програми.

Розділ 3

Отаманщина 1918–1919 років (Юрій Митрофаненко)

Отаманщина як оригінальна форма суспільного руху періоду Директорії 1918–1919 рр. суттєво вплинула на засади внутрішньої та військової політики УНР 1919 р., негативно позначившись на результатах боротьби за державну незалежність. Досліджувати це явище завжди було непросто, про що майбутніх істориків попередив Олександр Вишнівський (який, до речі, відмовився називати себе отаманом, хоча відповідав цьому рангу): «Реальне віддзеркалення тієї частини нашої історії, яка ввійшла до неї під назвою „отаманія“ (синонім поняттю „отаманщина“, може викликати (і я думаю викличе) у декого „скрегіт зубів“, і на мою адресу посипляться закиди, що я мовляв кидаю пляму на непорушне „табу“, а запальні опоненти закинуть мені навіть „сплямування повстанського руху“»^[146].

Серед сучасних дослідників отаманщини не існує єдиної точки зору на визначення цього терміну. Річ у тому, що термін «отаманщина» належить до категорії понять, які трактують як багатозначні та дискусійні. Наприклад, у 90-х роках ХХ ст. частина дослідників ототожнювала поняття «повстанський рух» і «отаманщина». Почастішали спроби романтизувати це неоднозначне та суперечливе явище, чого ніколи не було в українській історіографії, яка намагається осмислити отаманщину ще з 30-х років ХХ століття^[147].

Тому важко не погодитися з поглядами В. Солдатенка та В. Лободаєва, що ототожнення цих понять є цілковитою помилкою. Відмінності між повстанським рухом та отаманщиною детально розглядалися і в дисертації автора цього розділу. Погляди переважної більшості істориків на цю проблему вдало узагальнив В. Лободаєв: «Повстанство є відкритим протистоянням ненависному

політико-державному режиму, а отаманщина – явище, в основі якого складнощі відносин повстанців-отаманів зі своєю, принаймні формально визнаною, владою УНР – непокоря, ігнорування і невиконання наказів, самоуправство на контрольованих отаманами територіях тощо»^[148].

Доречно також процитувати В. Солдатенка: «Не можна погодитися і з тими авторами, які намагаються ототожнити терміни „отаманщина і повстанство“. Друге поняття сутнісно відмінне, і лише на тій підставі, що керівники іменувалися отаманами, які переслідували різні цілі (не стільки суспільні, скільки вузько корисні, а той індивідуальні цілі, їх не можна урівнювати»^[149].

Саме ототожнення таких понять зробило дослідження цієї проблематики справою інтригуючою та контроверсійною.

Цілком виправданими є намагання дослідників провести чітку межу між повстансько-партизанськими загонами, корисними для процесів державотворення, та деструктивними формуваннями подібного типу, які шкодили національному рухові. Яскравим прикладом може бути Черкащина, де діяли загони холодноярців на чолі з В. Чучупаком – представники героїчної сторінки українського повстанства на підтримку державності, а зовсім поруч колишній сусід та союзник Свирид Коцур творив Чигиринську республіку, ворожу до української державності.

Зародження

Важливими для розуміння появи та поширення отаманщини є дві цитати. Перша належить сотнику армії УНР Михайлу Середі, друга – історику Матвію Стахіву.

М. Середя – автор численних біографічних нарисів постатей отаманів – зазначав: «Революційна хвиля, що в осені 1918 р. повалила гетьмана П. Скоропадського, винесла на широкий простір дивних людей. Ніби за порогами з невідомих могил повиходили на заклик Петлюри в кармазинових жупанах, у червоних сап'янцях, в

шапках з виндихи і зі шликами давні запорожці... Дідько їх знає, де вони напозичали військового досвіду, винайшли грошові засоби, все-таки зібрали біля себе численні легіони повстанців, з якими повели жорстоку боротьбу між собою, забувши про ті ідейні гасла, що були кинуті Головним Отаманом»^[150].

М. Стахів у солідному (кілька томів) дослідженні «УНР у добу Директорії» писав про час зародження отаманщини: «До січня 1919 р. отаманщина в негативному значенні цього слова була рідким явищем. До початку січня 1919 року ми не маємо випадків бунту або непослуху командирів. Не було ніяких бешкетів або погромів. Загальний ентузіазм національного повстання заглушував всі нездорові інстинкти в окремих одиницях»^[151].

Для розуміння сутності отаманщини важливо з'ясувати час появи цього терміну. Отже, до грудня 1918 р. поняття «отаманщина» в жодному із джерел різного походження не фіксується, на відміну від звання «отаман». У лютому 1919 р. поняття «отаманщина» («отаманія») вже активно використовується учасниками революційних подій та журналістами.

Дії українських повстанців у лавах Червоної армії, які також конфліктували з військовим керівництвом і вимагали особливих привілеїв та повставали проти влади, позначалися терміном «партизанщина». В. Антонов-Овсєєнко прямо називав В. Боженка «червоним українським отаманом»^[152].

Спільні риси українських повстанців (а до цих двох груп більшовики додали ще й махновців) характеризувалися терміном «батьківщина». Л. Троцький писав про цілий феномен «українського професійного партизанства», який сформувався під впливом історичних чинників та революційної ситуації в Росії та Україні^[153].

Зокрема, на теренах Росії отаманщина поширилася на територіях, де традиційно діяли отаманські формування: Дон, Кубань, Сибір, Поволжя^[154]. Але українська отаманщина мала свої особливості. Ніхто не ставить під сумнів час її появи – це антигетьманське

повстання, коли за відсутності регулярної армії під впливом історичних традицій (добровільні козацькі загони з виборними ватажками) Директорія мала сформовану повстанську армію, до якої долучилися й окремі регулярні частини на чолі з Є. Коновальцем, П. Болбочаном, В. Оскілком, А. Мельником, В. Тютюнником та деякими іншими командирами, які не були безпосередньо пов'язані з повстанським рухом. До речі, четверо з вищезгаданих (окрім В. Оскілка) стали першими офіційними отаманами УНР.

Кількість осіб, які називали себе отаманами, у лавах армії УНР значно зростає після перемоги над Гетьманатом у грудні 1918 року. По-перше, це були повстанські ватажки, які за традицією називали себе отаманами (повстанські отамани), а по-друге – отамани «офіційні», яких призначала Директорія. Чин отамана дорівнював рангу генерала та полковника. Отамани ще під час повстання були наділені значними повноваженнями Директорією та Головним Отаманом (часом це були різні документи), що за умов військового часу здавалося зрозумілим та закономірним. Твердження, що після перемоги над Гетьманатом отамани «верховодили зверху-донизу» і в Україні сформувалися «два осередки влади»: один уособлювала Директорія, а другий – С. Петлюра, підтверджується історичними джерелами.

Перемога над Гетьманатом було піком успіху українських повстанців у 1918 році. Успіхи повстанців переконали С. Петлюру в тому, що регулярна армія – це справа минулого і тому слід формувати військо з повстанських загонів, а кадрових офіцерів замінити отаманами, «які краще розуміють душу козака, ніж регулярники»^[155].

На створення повстанських загонів виділялися значні кошти. Я. Тинченку вдалося знайти документ, який свідчить про цілий культ повстанців у Другій УНР. Головний Отаман відзначив учасників повстання проти Гетьмана грошовими преміями, встановленням меморіальних дощок, наданням особливих відзнак, виплатою пенсій родинам загиблих^[156].

Отаманів не лише нагородили, а й надали їм великі владні повноваження («отаман землі»). Вони мали право вирішувати судові, адміністративні, цивільні, військові питання^[157].

Директорія, на відміну від Центральної Ради і Гетьманату, вітала створення добровільних військових формувань, навіть самочинних. Перспективи українського війська здавалися успішними.

У війську Дієвої армії УНР (ДА УНР) повстанські ватажки обіймали посади отаманів (що дорівнювало чину генерала чи полковника) і нерідко усували з посад кадрових офіцерів. Непотрібними виявилися чимало здібних старшин, зокрема М. Омелянович-Павленко та П. Болбочан. Останнього заарештував його підлеглий О. Волох, який перебрав командування Запорізьким корпусом, а інший повстанський ватажок, Ю. Божко, розстріляв кілька офіцерів зі штабу П. Болбочана.

Побудова армії за повстанським принципом («отаманська метода») дістала назву «отаманщина». Виникла ще одна проблема – складність субординації та небажання підпорядковуватися іншому отаману, теж повстанському ватажку і теж отаману.

Наприкінці 1918 р. виявилася ще одна складність – втручання отаманів у повноваження цивільної влади. С. Петлюра та урядовці УНР намагалися обмежити свавілля отаманів, пояснюючи, що права, надані їм під час протигетьманського повстання, скасовуються. Посадовці УНР вимагали повернути виділені на організації загонів кошти, але досягти цього було доволі складно. На користь поширення отаманщини грав іще один чинник – політична боротьба всередині Директорії, невироблення спільного державницького курсу. В. Верстюк слушно зазначив, що «ембріон отаманщини був закладений у самій моделі директоріанської влади»^[158].

Тому всі члени Директорії (за винятком Ф. Швеця) мали контакти з отаманами та використовували зв'язки для реалізації своїх задумів (політик і отаман), кожен на своєму рівні. Залізничні курені підпорядковувалися А. Макаренку, отамани, члени УПСС (соціалісти-самостійники) симпатизували О. Андрієвському. Але найбільш

небезпечною для державності була течія прорадянських отаманів, які перебували під політичним впливом українських соціалістичних партій: боротьбистів і незалежників. За умов війни з більшовиками вони переходили на їхній бік або піднімали повстання проти Директорії. До речі, члени різних політичних партій покладали провину за поширення «отаманщини» саме на опонентів^[159].

Юхим Божко – отаман Запорізької Січі, 1919 р.

Натомість С. Петлюра за допомогою отаманів виграв політичну боротьбу. Недаремно вже в еміграції він писав, що використання отаманщини було необхідним для реалізації певної політичної програми^[160].

Зокрема, він усунув від впливу на процеси В. Винниченка, який був прихильником розбудови системи «радянської влади» в Україні; по-друге, фактично заблокував рішення Трудового конгресу, який виявився «мертвонародженим»; по-третє, взявся формувати повстанську за характером армію замість регулярної. Головний Отаман напевне вважав, що його харизми і повноважень буде достатньо, щоб тримати отаманів під контролем своєї влади та впливом переконань, але він помилився. В. Солдатенко застосував вдалу метафору для розуміння ситуації, що склалася, порівнявши отаманщину з «джином, випущеним з пляшки», бо надалі С. Петлюра вже не міг контролювати підлеглих йому отаманів^[161].

У січні-лютому 1919 р. «отаманщина» (розбудова війська на основі повстанських загонів) стала одним із потужних деструктивних чинників внутрішньої політики Директорії. «Отаманщина» перетворилася на форму повстанського руху, спрямованого проти Директорії під синьо-жовтим прапором, бо ж офіційно далеко не всі отамани переходили на бік більшовиків. Вони припинили виконувати накази командування (зруйнували вертикаль влади), та не зуміли витворити альтернативного Директорії власного варіанту розбудови держави (не спромоглися налагодити горизонтальні контакти). Відбувся розкол повстанського руху: одні підтримували Директорію УНР, інші переходили на бік більшовиків чи діяли власними розпорошеними силами. Найяскравішим прикладом є Черкащина, де колишні учасники антигетьманського повстання – отамани В. Чучупак і С. Коцур – воювали один проти одного.

Причиною конфліктів було ставлення до державності: холодноярці підтримували УНР і відрядили цілий курінь (полк) до лав українського війська, а Чигиринський курінь отамана С. Коцура першим підняв повстання проти Директорії на Черкащині. На жаль, це був далеко не єдиний випадок. Серед військових, політиків та журналістів ширилися вислови «пошесть отаманщини», «захворіти на отаманію» – це означало непослух, зраду, небажання узгоджувати групові та локальні інтереси із загальнодержавними. У лютому 1919 р. «отаманщина» остаточно виокремилася з повстанського руху як ірраціональна (деструктивна) стосовно процесів української державності складова, яку М. Стахів назвав «нездоровим революційним явищем»^[162]

Брати Коцури із Суботова. У центрі Свирид Коцур – отаман «Чигиринської радянської республіки». 1919 р.

Якими ж були прояви отаманщини взимку 1919 року? Чому дедалі частіше від політиків та військових лунали заклики до Директорії та С. Петлюри «приборкати отаманщину»? Чому «отаманщина», за словами М. Стахіва, набула «негативного розуміння та значення»? Для чого її треба було різати, за висловом С. Петлюри, «як сліпу кішку»?

Мусимо розібратися в сутності та своєрідних рисах отаманщини. Епізоди конфліктної взаємодії між повстанськими ватажками й органами влади (центральною та місцевими) УНР виникли ще наприкінці 1918 р., а взимку 1919 р. набули загрозливих форм. У січні 1919 р. за умов чергової війни Ради Народних Комісарів проти УНР, фактично російської агресії за підтримки окремих частин, сформованих у нейтральній зоні (Богунський і Таращанський полки), повстанські загони не змогли зупинити наступ ворога. Хтось не бажав вирушати на фронт, хтось переходив до більшовиків, грабував запілля, здійснював заборонені Директорією та особисто Головним Отаманом єврейські погроми. Деякі отамани часом оголошували відбиті в більшовиків міста своєю власністю, піднімали повстання проти влади УНР, утворювали у запіллі ворожі до УНР «селянські республіки».

Розглянемо декілька фактів, пов'язаних саме з отаманщиною, які призвели до катастрофи на фронті, хоча й зазначимо, що провина – не тільки на повстанських ватажках. Під час боїв за Київ у січні 1919 р. проти Директорії на Київщині та Черкащині виступили отамани Зелений, Данченко, Коцур і Хіменко. Зокрема, Зелений (Д. Терпило) на чолі Дніпровської повстанської дивізії в розпал боїв за Київ врізався клином в армію УНР між Києвом і Кременчуком і тим пришвидшив залишення Лівобережжя і Києва. Причиною конфлікту Зеленого з Директорією була амбітність отамана та нерозуміння командуванням армії УНР психології повстанських військ. Спочатку Д. Терпило образився, що його частину не допустили до параду в Києві після встановлення там влади Директорії, хоча він брав активну участь у здобутті столиці. Потім він отримав наказ вирушити

зі своєю дивізією на Галичину, та ще й напередодні Різдвяних свят. Зелений виконав наказ, але його бійці відмовилися воювати на польському фронті та повернулися на Київщину. Тепер уже діями Зеленого були незадоволені у Штабі Дієвої армії УНР. У відповідь отаман захопив частину арсеналу армії УНР. Проти нього було вислано частину січових стрільців, а Головний Отаман видав наказ про розформування дивізій Зеленого і Данченка. Зелений перестав визнавати Директорію та почав шукати зв'язків із більшовиками.

Результатом конфлікту стало скорочення та послаблення військ УНР на Київському напрямку. Демарш Зеленого спричинив деморалізацію в армії та змусив знімати частини з фронту для приборкання Дніпровської дивізії, чим було полегшено умови наступу більшовиків на столицю. Згодом Зелений у всьому звинувачував Є. Коновальця, «бо той все наплутав і набрехав, а через нього й незгода була»^[163].

*Зелений (Данило Терпило) – отаман Дніпровської дивізії (у центрі).
1919 р.*

Отаман Хіменко, який разом із запасними військами перебував у районі Золотоноші, Черкас і Корсуня, 24 січня 1919 р. підняв повстання проти Директорії, чим також посприяв втраті столиці. Військові частини Київського гарнізону 12 січня 1919 р. було виділено для боротьби з Ударним корпусом отамана О. Палієнка, який оголосив себе господарем Житомира, відмовився вирушати на фронт і вчинив у місті єврейський погром. На Поділлі проти УНР виступив Чорноморський кіш під проводом Пелещука. На Волині відмовлялися вирушати на фронт загони О. Козира-Зірки, Й. Біденка та Золотаренка. Вони руйнували тил, проводили реквізиції, заборонені Директорією, чим підривали у населення довіру до армії і створювали підґрунтя для більшовицької агітації й повстань проти влади УНР. Й. Біденко взяв під контроль усі цукроварні на Волині. В армії УНР ходило прислів'я: «Має грошей, як Біденко цукру»^[164].

На Південно-Східному фронті ситуація дестабілізувалася через поведінку отамана Григор'єва, який перейшов на бік більшовиків. Через це Директорія втратила контроль над півднем України. Невдовзі Григор'єв власними силами, сформованими за підтримки УНР із українських селян, здобув Миколаїв, Херсон, Одесу, відрізавши Директорію від Чорного моря. До того ж без підтримки опинилися війська, які захищали Січеслав (Катеринослав). Командувач Південно-Східної групи військ А. Гулий-Гуленко у розмові з представником штабу вказав на прояви отаманщини, які спричинили втрату стратегічно важливого міста. У березні 1919 р. заколот проти Директорії підняв отаман О. Волох, який планував разом з усім Запорізьким корпусом перейти на бік більшовиків.

У книжці «На бій за волю. Перемога через поразки» М. Ковальчук і В. Лободаєв наводять інші випадки нездатності отаманів здійснювати військові операції та ефективно взаємодіяти^[165].

Чимало подібних епізодів є і в книжці Я. Тинченка «Офіцерський корпус армії УНР»^[166].

Крім того, перехід одного отамана на бік більшовиків змушував до подібного кроку або був прикладом для іншого отамана. Наприклад, разом із Зеленим проти Директорії виступив Данченко, а під моральним та збройним тиском Григор'єва – загін отамана Котика. Прояви більшовизму після розриву відносин з армією УНР таких впливових ватажків, як Зелений та Григор'єв, і пов'язані з ними поразки українських частин виникали у дисциплінованих колись підрозділах. Про боротьбу з «хатніми ворогами», яка відбирала чимало зусиль, тобто отаманами, які зрадили УНР або не виконували наказів Штабу Дієвої армії УНР, згадували П. Болбочан і Є. Коновалець. На Правобережному фронті значних зусиль для боротьби з отаманщиною докладав В. Оскілко.

Дії отаманів Зеленого, Григор'єва, Й. Біденка, О. Волоха, О. Палієнка, С. Коцура, Пелешука, Г. Хіменка стали яскравим прикладом еволюції отаманщини у деструктивний стосовно Директорії чинник (більшість із цих отаманів – учасники антигетьманського повстання, наділені високим рангом та повноваженнями). Їх кроки свідчать про зміну сутності отаманщини як діяльності окремих самочинних груп, не поєднаних ідеологічно та організаційно з метою досягнення вузькокорпоративних інтересів, на відміну від повстансько-партизанських загонів, підпорядкованих Директорії під час антигетьманського повстання.

Проте найпереконливішим джерелом для визнання неспроможності використати отаманщину для створення міцного, дисциплінованого та патріотичного війська є «Наказ війську Української Народної Республіки від 12-го лютого 1919 р.». Наведемо уривок з цього документа: «Після цілого ряду боїв ми були примушені звільнити Лівобережну Україну. До першорядних причин нашої невдачі можу віднести загальну недисциплінованість не так війська, як начальствующих осіб. Ніхто з так званих отаманів не хотів підлягати другому, або як і підлягав, то постільки-поскілки це не ображало його особи. Ця боротьба отаманів за владу доходила до зрадництва. Звичайно, що при такому стані не могло бути і мови про

дисциплінованість війська. Крім того, за час боротьби з гетьманом повпливало багато осіб, котрим зовсім чужі інтереси України та народу, і ці люди, користуючись ментом, хапають все, що підвертається під руку, а другі робляться більшовиками»^[167].

М. Капустянський одним з головних факторів поразки армії УНР взимку 1919 р. назвав «соціально-політичний конфлікт»: боротьбу між кадровим і молодим, демократично налаштованим старшинством. Загалом генерал навів десять факторів, які призвели до поразки армії УНР, але саме впливу отаманщини приділив найбільшу увагу^[168].

Інформацію про негативний вплив отаманщини на процеси державотворення спостерігаємо й на шпальтах української преси 1919 року. Основна маса критичних матеріалів припадає на лютий 1919 р., що свідчить про поширення виявів отаманщини та набуття цим процесом ознак масовості саме наприкінці січня – на початку лютого 1919 року. «З'явилася така маса самочинних полковників і навіть отаманів, що коли цьому не зробиться стриму, то буде їх більше чим козаків. Це просто осмішує нас перед чужинцями і своїми, коли на кожному місці, в кожному шиночку, на кожній станції видно „отаманів“ та „полковників“ – без війська, без належної поведінки і пошани для себе та інших»^[169].

Причини

З'ясуємо: чому система, яка мислилася Головним Отаманом здатною зміцнити українську державність, невдовзі стала потужною деструктивною силою? Чому проти С. Петлюри виступили особистості, до піднесення яких він мав прямий стосунок? Уже в еміграції, міркуючи над цим феноменом, Головний Отаман намагався пояснити його неправильним розумінням своїх ідей, а також використанням наданих повноважень для «персональних амбіцій або для власних цілей»^[170].

Недосконала отаманська влада відразу виявила свої вади, що визнав С. Петлюра. Зловживання отаманами владою призвели до «утворення квазіфеодальної системи військових лідерств, стихійно, майже номінально, згрупованих у пухку піраміду ієрархічного підпорядкування»^[171].

М. Стахів пропонував корінь цього явища шукати у «специфічних обставинах в Україні, які мусили породити отаманщину»: трикратна зміна влади, двократна окупація, більшовицька та анархічна пропаганда. Він вважав, що причини отаманщини переважно об'єктивні, витворені не тільки у специфічних українських обставинах, а й насамперед у загальних революційних відносинах Східної Європи того періоду. Значну роль у поширенні отаманщини відіграли й особистості її лідерів. Заслуговують на увагу і слушні думки О. Михайлюка, В. Лозового, Т. Портнової, Д. Архірейського та В. Ченцова про природу селянства, особливості його локальної свідомості та антидержавницької спрямованості. Отаманщина тут – чи не найпереконливіший доказ тези про те, що селянські рухи, навіть коли виступали під прапорами УНР, не підтримували її державний апарат. Але С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, а також лідери партій соціалістів-самостійників та боротьбистів далі підтримували лідерів отаманських загонів, що призвело до поширення отаманщини. Тому генезис отаманщини – це взаємодія

цілого комплексу причин та специфіки умов становлення влади у перехідний період.

Криза отаманщини припадає на лютий 1919 року. З одного боку, то був час політичного успіху Головного Отамана, який після відставки та еміграції В. Винниченка зосередив у своїх руках усю військову та політичну владу, необхідну для здійснення власної концепції розбудови української державності. З іншого – саме у цей період виявилася глибока криза влади Директорії та втрата довіри до постаті С. Петлюри як особистості, здатної до ефективного керівництва, з боку українських отаманів, які були своєрідним прошарком «контреліти». Формально С. Петлюра мав величезні повноваження, але реально іноді був неспроможний впливати на ситуацію в країні. Військові, отамани, коменданти та комісари нерідко відмовлялися виконувати накази Головного Отамана чи просто ігнорували їх. Це призводило до поступової втрати урядом контролю над країною, яка дедалі глибше занурювалася у вир революційного хаосу. Аналізуючи процес розбудови української державності, І. Лисяк-Рудницький вважав, що «Україна у черговий раз не зуміла перейти від фази „революційної“ до фази „легітимної“»^[172].

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ?

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
в Україні 1917-1921 років

КЛУБ
СИМОНОВИ
ПІЛІЗОВИ

Примітки

1

Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М., 1997. – С. 43.

[Повернутися](#)

2

Лозовий В. Ідеологічні орієнтації українського селянства в добу революції (1917–1921 рр) // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. – К., 2007. – С. 281–282; Лозовий В. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної ради (1917–1918 рр). // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. – Випуск ХІІ. – К., 2006. – С. 167–173.

[Повернутися](#)

3

Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ століття: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 340.

[Повернутися](#)

4

Скальський В. В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 55.

[Повернутися](#)

5

Куташев І. В. Селянський рух в Україні (березень 1917 – квітень 1918 р.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2003. – С. 9.

[Повернутися](#)

6

Куташев І. В. Селянський рух в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): монографія. – К., 2012.– С. 143–144.

[Повернутися](#)

7

Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів. – Вінниця, 2008. – С. 90–91.

[Повернутися](#)

8

Куташев І. В. Селянський рух в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – К., 2012. – С. 117.

[Повернутися](#)

9

Детальніше про Вільне козацтво див.: Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – 672 с.

[Повернутися](#)

10

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 105зв.

[Повернутися](#)

11

Там само. – Арк. 105зв – 106.

[Повернутися](#)

12

ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1.– Арк. 105 – 105зв.

[Повернутися](#)

13

Там само. – Арк. 126.

[Повернутися](#)

14

ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 126 – 126зв.

[Повернутися](#)

15

Звенигородська зоря. – 1917. – 15 червня.

[Повернутися](#)

16

Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 12.

[Повернутися](#)

17

Робітнича газета. – 1917. – 13 червня.

[Повернутися](#)

18

Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. – Харків, 1996. – С. 38.

[Повернутися](#)

19

ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12.

[Повернутися](#)

20

Робітнича газета. – 1917. – 15 липня.

[Повернутися](#)

21

Народна воля. – 1917. – 8 серпня.

[Повернутися](#)

22

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 89.

[Повернутися](#)

23

Вістник Генерального секретарства військових справ Української Народньої Республіки. – 1917. – 1 грудня.

[Повернутися](#)

24

Вістник Генерального секретарства військових справ Української Народньої Республіки. – 1917. – 1 грудня.

[Повернутися](#)

25

Детальніше див.: Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 89–91.

[Повернутися](#)

26

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 93–95.

[Повернутися](#)

27

Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.

[Повернутися](#)

28

ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 116.

[Повернутися](#)

29

ЦДАВО України. – Ф. 3778. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 25–26, 31–32; ДАКО. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 8–9.

[Повернутися](#)

30

ДАКО. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 4–6.

[Повернутися](#)

31

ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4.

[Повернутися](#)

32

Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – С. 22–23.

[Повернутися](#)

33

Народна воля. – 1917. – 18 (5) жовтня.

[Повернутися](#)

34

ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3зв.

[Повернутися](#)

35

Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його З'їзд в Чигирині
3.Х.1917. // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 10. – С. 5–6.

[Повернутися](#)

36

Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його З'їзд в Чигирині
3.Х.1917. // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 10. – С. 7.

[Повернутися](#)

37

Постанови 1-го Всеукраїнського козацького з'їзду у м. Чигирині на
Київщині. – Б. м., 1918. – С. 7.

[Повернутися](#)

38

Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. Р. – 496. – Оп. 1.
– Спр. 1. – Арк. 10–10зв.

[Повернутися](#)

39

Постанови 1-го Всеукраїнського козацького з'їзду у м. Чигирині на Київщині. – Б. м., 1918. – С. 3.

[Повернутися](#)

40

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 438–439.

[Повернутися](#)

41

Постанови 1-го Всеукраїнського козацького з'їзду у м. Чигирині на Київщині. – Б. м., 1918. – С. 9.

[Повернутися](#)

42

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 83–84.

[Повернутися](#)

43

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 170–173.

[Повернутися](#)

44

ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 193;
Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917–1918. – К. – Філадельфія,
1995. – С. 96, 110, 112.

[Повернутися](#)

45

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917–1918. – К. – Філадельфія,
1995. – С. 99, 101–102, 106.

[Повернутися](#)

46

Робітнича газета. – 1917. – 22 грудня; Українська Центральна
Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 132–133.

[Повернутися](#)

47

ДАКО. – Ф. – Р-2796. – Оп. 1. – Спр.16. – Арк. 30зв.

[Повернутися](#)

48

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні
1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 163–180.

[Повернутися](#)

49

ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 17зв–20зв.

[Повернутися](#)

50

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 180–185.

[Повернутися](#)

51

Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому – квітні 1918 року // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 107.

[Повернутися](#)

52

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 143–149; Відродження. – 1918. – Ч. 19. – 18 (5) квітня.

[Повернутися](#)

53

Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.). Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 387.

[Повернутися](#)

54

Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.
– 1918. – 27 квітня.

[Повернутися](#)

55

ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 110.

[Повернутися](#)

56

Там само. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 94; Янов М. Кіш УВК
в Чернігові // Українське козацтво. – 1973. – Ч. 2 (24). – С. 32–34.

[Повернутися](#)

57

Нова Рада. – 1918. – 5 березня (20 лютого); Народна воля. – 1918.
– № 57. – 19 (6) квітня; Самостійник. – 1918. – Ч. 2. – 14 квітня;
Верхньодніпровське життя. – 1918. – 13 квітня, 18 квітня; ЦДАВО
України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 10зв.

[Повернутися](#)

58

Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 100;
Лимаренко Д. Південно-західний кіш Вільного козацтва //
Українське козацтво. – 1979. – Ч. 3–4 (56–57). – С. 46; Михайлик М.
Українське село в часи націон. революції // Літопис Червоної
Калини. – 1934. – Ч. 1. – С. 14.

[Повернутися](#)

59

ЦДАВО України. – Ф. 2245. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 60зв–61.

[Повернутися](#)

60

Звенигородська думка. – 1918. – 5 травня.

[Повернутися](#)

61

ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 85.

[Повернутися](#)

62

Голос робітника. – 1918. – 10 травня.

[Повернутися](#)

63

Голос робітника. – 1918. – 10 травня.

[Повернутися](#)

64

ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 84зв–85.

[Повернутися](#)

65

Там само.

[Повернутися](#)

66

Детальніше див.: Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010. – С. 219–222.

[Повернутися](#)

67

ЦДАВО України. – Ф. 2586. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1.

[Повернутися](#)

68

Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): монографія. – Запоріжжя, 2016. – 600 с.

[Повернутися](#)

69

Доклад начальнику Операционного отделения германского Восточного фронта о положении дел в Украине в марте 1918 года // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 1. – С. 288.

[Повернутися](#)

70

Докладніше про це: Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ, 2016. – 368 с.

[Повернутися](#)

71

Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова та ін. – Черкаси, 2007. – С. 75–88, 223–225.

[Повернутися](#)

72

Лютий-Лютенко І., Дорошенко М. І. Вогонь з Холодного Яру: спогади / І. Лютий-Лютенко. Стежками Холодноярськими: спогади 1918–1923 років / М. І. Дорошенко. – К., 2015. – С. 20.

[Повернутися](#)

73

Докладніше про це: Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік та ін. – К., 2015; Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – Warszawa, 2000.

[Повернутися](#)

74

Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова та ін. – Черкаси, 2007. – С. 114–116.

[Повернутися](#)

75

Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2004. – Т. 2. – С. 11, 12.

[Повернутися](#)

76

Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // Літопис революції. – 1931. – № 1–2. – С. 71.

[Повернутися](#)

77

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 24.

[Повернутися](#)

78

Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова та ін. – Черкаси, 2007. – С. 89–103.

[Повернутися](#)

79

Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 200.

[Повернутися](#)

80

Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2004. – Т. 2. – С. 74.

[Повернутися](#)

81

Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 53; Юртик Г. Стихія (Зі споминів) // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). – Тернопіль, 2014. – С. 367.

[Повернутися](#)

82

Докладніше про це: Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) – Харків, 2000. – 462 с.

[Повернутися](#)

83

Войнаренко О. До нової Полтави. – Нью-Йорк, 1955. – С. 55.

[Повернутися](#)

84

Могиланский Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С. 127.

[Повернутися](#)

85

ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 105.

[Повернутися](#)

86

Малиновский Б. В. Австро-венгерские войска в Украине, 1918 г.: проблема корыстного использования полномочий // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2014. – С. 251–267.

[Повернутися](#)

87

Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 81.

[Повернутися](#)

88

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 135.

[Повернутися](#)

89

ЦДАВО України. – Ф. 3598. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2–5.

[Повернутися](#)

90

Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 156.

[Повернутися](#)

91

Документы о немецких зверствах в 1914–1918 гг. – Москва, 1942.
– С. 74.

[Повернутися](#)

92

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік та ін. – К., 2015. – С. 202, 218–226.

[Повернутися](#)

93

Малиновський Б. В. Австро-угорські та німецькі війська в Україні (1918 р.): взаємовідносини з органами влади Української Держави // Грані. – 2006. – № 6. – С. 23.

[Повернутися](#)

94

Штерн С. В огне гражданской войны. Воспоминания, впечатления, мысли. – Париж, 1922. – С. 26.

[Повернутися](#)

95

Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева и др. – Днепропетровск, 2006. – С. 41.

[Повернутися](#)

96

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік та ін. – К., 2015. – С. 309–312; Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців, 1914–1918 // Дзвін. – 1992. – № 9–10. – С. 122.

[Повернутися](#)

97

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 16.

[Повернутися](#)

98

Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С. 44.

[Повернутися](#)

99

ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 143.

[Повернутися](#)

100

Малиновский Б. В. Австро-венгерские войска в Украине, 1918 г.: проблема корыстного использования полномочий // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2014. – С. 260, 264–266.

[Повернутися](#)

101

Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова та ін. – Черкаси, 2007. – С. 124–131.

[Повернутися](#)

102

Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М., 2014. – С. 183.

[Повернутися](#)

103

Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 8.

[Повернутися](#)

104

ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 805. – Арк. 3.

[Повернутися](#)

105

Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 21.

[Повернутися](#)

106

Архікнязь Вільгельм фон Габсбург, січові стрільці та «запорожці» у 1918 р. (за повідомленнями гетьманських охоронних служб) // Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 41.

[Повернутися](#)

107

Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 183, 184.

[Повернутися](#)

108

Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси, 1957. – С. 118.

[Повернутися](#)

109

Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – С. 108, 109.

[Повернутися](#)

110

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік та ін. – К., 2015. – С. 217.

[Повернутися](#)

111

ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 51.

[Повернутися](#)

112

Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017). – К., 2012. – Т. 1. – С. 298, 299.

[Повернутися](#)

113

Войнаренко О. До нової Полтави. – Нью-Йорк, 1955. – С. 55.

[Повернутися](#)

114

Юртик Г. Стихія (Зі споминів) // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). – Тернопіль, 2014. – С. 375.

[Повернутися](#)

115

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7309. – Арк. 2, 6; ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 112.

[Повернутися](#)

116

Хмель И. В. Борьба трудящегося крестьянства Украины против внутренней контрреволюции и оккупационного режима в 1918 г. // Годы борьбы и побед. – К., 1983. – С. 77.

[Повернутися](#)

117

Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления. – Петроград, Москва, 1923. – С. 3.

[Повернутися](#)

118

Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – С. 46.

[Повернутися](#)

119

Хмель И. В. Борьба трудящегося крестьянства Украины против внутренней контрреволюции и оккупационного режима в 1918 г. // Годы борьбы и побед. – К., 1983. – С. 77.

[Повернутися](#)

120

ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 13.

[Повернутися](#)

121

Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 92–95, 103, 104.

[Повернутися](#)

122

Сухогорская Н. Гуляй-Поле в 1918 году // Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. – К., 1991. – С. 41.

[Повернутися](#)

123

Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 71.

[Повернутися](#)

124

Гражданская война на Украине 1918–1920. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 323.

[Повернутися](#)

125

Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. – Berlin, 1967. – S. 240.

[Повернутися](#)

126

Гражданская война на Украине 1918–1920. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 305.

[Повернутися](#)

127

ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 174.

[Повернутися](#)

128

Там само. – Спр. 77. – Арк. 8.

[Повернутися](#)

129

Гражданская война на Украине 1918–1920. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 304.

[Повернутися](#)

130

Чубенко А. От террористической группы к повстанческому отряду // Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. – К., 1991. – С. 45.

[Повернутися](#)

131

ДАДО. – Ф. 125. – Оп. 5. – Спр. 57. – Арк. 10.

[Повернутися](#)

132

Глядковская А. И. Партизанское движение на Юге Украины (Херсонщине) против австро-немецких оккупантов в 1918 г.// Наукові записки Львівського державного університету ім. Івана Франка. – Львів, 1955. – Т. 36. – Серія історична. – Вип. 6. – С. 25.

[Повернутися](#)

133

Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М., 1997. – С. 72.

[Повернутися](#)

134

Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 107.

[Повернутися](#)

135

Малиновский Б. В. Донесение екатеринославского губернского старосты о действиях отряда Н. Махно (ноябрь 1918 г.) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2011. – С. 137, 138.

[Повернутися](#)

136

Бондаренко В. Г. Історія новітніх запорожців: вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.). – Запоріжжя, 2010. – С. 153.

[Повернутися](#)

137

Гуменюк К. С. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 147.

[Повернутися](#)

138

ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 16; Хмель И. В. Борьба трудящегося крестьянства Украины против внутренней контрреволюции и оккупационного режима в 1918 г. // Годы борьбы и побед. – К., 1983. – С. 77.

[Повернутися](#)

139

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 540; Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. – Харків, 1969. – С. 105.

[Повернутися](#)

140

Могиланский Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С. 121.

[Повернутися](#)

141

Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 106.

[Повернутися](#)

142

Dragoni A. v. Die oesterreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 // Militaerwissenschaftliche und technische Mitteilungen. – 1928. – № 59. – S. 283; Militaerverwaltung in der von oesterreichisch – ungarischen Truppen besetzten Gebieten / H. Kerchnave, R. Mitzka, F. Sobotka, H. Sedti, A.Krauss. – Wien, 1928. – S. 389.

[Повернутися](#)

143

Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – Москва, 1997. – С. 61.

[Повернутися](#)

144

ЦДАВО України. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 49.

[Повернутися](#)

145

ДАДО. – Ф. 125. – Оп. 3. – Спр. 97. – Арк. 7.

[Повернутися](#)

146

Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. – Детройт, 1973.– С. 5.

[Повернутися](#)

147

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. У 2 кн. – Кн. 2. – К., 1999. – С. 82.

[Повернутися](#)

148

На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. – Х., 2016. – С. 321.

[Повернутися](#)

149

Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні. 1917–1920 роки. – К., 2011. – С. 564.

[Повернутися](#)

150

Середа М. Отаманщина. Отаман Палієнко // Літопис Червоної калини. – 1929. – Ч. 3. – С. 22–24.

[Повернутися](#)

151

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. (Т. 2, Т. 6). – Торонто, 1968. – Т. 2. – С. 76.

[Повернутися](#)

152

Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне: в 3 т. – т. 3. – М.–Л., 1932–1933. – С. 158.

[Повернутися](#)

153

Гражданская война на Украине, 1918–1920. Сб. докум. и матер.: у 3 т., 4 кн. / [под ред. Н. И. Супруненко]. – К., 1967. – Т. 2. – С. 538–541.

[Повернутися](#)

154

Атаманщина и партизанщина в гражданской войне: идеология, военные кадры, участие: сб. ст. и матер./ Под ред. А. В. Посадского. – М., 2015. – 856 с.

[Повернутися](#)

155

Петлюра С. Статті. Листи. Документи. У 4 т. – Н.-Й., 1979. – Т. 2. – С. 514–521.

[Повернутися](#)

156

Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки. У 2 т. – К., 2011. – Т. 2. // [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://book-ye.com.ua/shop/product_9770.html

[Повернутися](#)

157

Петлюра С. Статті. Листи. Документи у 4 т. / Під ред. В. Сергійчука. – К., 2006. – Т. 4. – С. 209–210.

[Повернутися](#)

158

Політична історія України ХХ ст. у 10 т. – Т. 6. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії / [Під ред. В. Солдатенка, В. Верстюка]. – К., 1998. – С. 300–301.

[Повернутися](#)

159

Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. – Кропивницький, 2016. – С. 71–72.

[Повернутися](#)

160

Петлюра С. Статті. Листи. Документи. У 4 т. – Н.-Й., 1979. – Т. 2. – С. 514–521.

[Повернутися](#)

161

Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні 1917–1920 роки. – К., 2011. – С. 529.

[Повернутися](#)

162

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. У 8 т. – Торонто, 1968. – Т. 2. – С. 63.

[Повернутися](#)

163

Євген Чикаленко. Щоденник (1918–1919). У 2 т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 393.

[Повернутися](#)

164

Середа М. Отаман Біденко // Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 17–20.

[Повернутися](#)

165

На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. – Х., 2016. – С. 78, 83, 89, 95.

[Повернутися](#)

166

Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки. У 2 т. – Т. 2. – К., 2011 // [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://book-ye.com.ua/shop/product_9770.html

[Повернутися](#)

167

ЦДАВО України. – Ф. 2248. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 83–83 зв.

[Повернутися](#)

168

Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи і матеріали: Документально-наукове видання. – К., 2004. – С. 86.

[Повернутися](#)

169

Вістник УНР. – 1919. – 7 лютого.

[Повернутися](#)

170

Петлюра С. Статті. Листи. Документи. У 4 т. – Н.-Й., 1979. – Т. 2. – С. 518.

[Повернутися](#)

171

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: Історико-генетичний аналіз. – К., 1995. – С. 159.

[Повернутися](#)

172

Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 336.

[Повернутися](#)